BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

No. 120.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गो स्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमद ाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON B RAHMASUTRA BY SRÎ VALLABHÂCHÂRYA,
With th e Commentary called Bhâshya Prakâsa,
By G oswâmi Srî Purushottamjee Mahâraj.
EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus X.

BENARES:

he Proprietors Messrs. Braj B. Das &Co.,

SOLD BY H. D. GUPTA,

[redacted] *Chowkhamba Sanskrit Book Depot.*

nted at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

[redacted]

वृष्टेरन्नभावसमय एव अन्यैर्जीवैरधिष्ठितो व्रीह्यादिस्तस्मिन्नपूर्ववत् तद्भावापत्तिः। अतिथिवत्। पूर्ववैलक्षण्येन वा। कुतः?। अभिलापात्। व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति पूर्ववत् तत्तद्भावमात्रं न वदति, किन्तु जगति स्थितव्रीह्यादिभाव एवाभिलप्यते। तथा सति यथाऽन्येषु व्रीह्यादिषु तदधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते एवमत्रापीति न कोऽपि दोषः। अधिष्ठाने हि वेदनामरणानन्तरं कृमिभावस्य दृष्टत्वात्। तस्मादन्नस्य रेतोभावो युक्तः॥ २४॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात्॥ २५॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति। ननु अन्याधिष्ठानेऽङ्गीक्रियमाणे

सहान्नादिबीजे प्रविशन्तीति तस्मिन् समयेऽन्यैर्जीवैरधिष्ठितो यो व्रीह्यादिस्तस्मिन् न पूर्ववद् वायुर्भूत्वेत्यादिवत् तद्भावापत्तिस्तत्साम्यं, किन्त्वतिथिवत् कार्यमात्रार्थे स्थितिः पूर्ववैलक्षण्येन निरभिमानगृहस्थवद्वा स्थितिरित्यर्थः। तत्र हेतुरभिलापादिति। तं व्याकुर्वन्ति। * व्रीहीत्यादि *। * अत्रापीत्यादि *। * होम्येऽन्नेऽपि * इति अन्याधिष्ठानाद्धेतोर्न कोऽपि दोषः पापान्नसंसर्गजन्यो वा, कण्डनादिजन्यक्लेशात्मको वा दोषो होम्ये जीवे न। तथाच क्लेशाभावादेव कण्डनचर्वणादिदशायामपि नापगमः। अभिमानाभावादेव च नास्य जडभाव इत्यदोष इत्यर्थः। तदेतद्विशदयन्ति। * अधिष्ठाने हीत्यादि * हि यतो हेतोः। अधिष्ठीयतेऽनेनेत्यधिष्ठानमभिमानस्तस्मिन् सत्येव वेदना, न तु तदभाव इति लोके दर्शनादित्यर्थः। ननु मा भवतु क्लेशोऽस्य तथापि कण्डनादिना जीवान्तरे गते तस्याप्यपगमात् कथं रेतोभाव इत्याशङ्कायां तादृशक्लेशोत्तरमपि जीवसत्तायां मानमाहुः * मरणेत्यादि *। * तस्मादिति * जीवसत्त्वस्योपपादितत्वात्॥ २४॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात्॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः * किञ्चिदि-

यातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्धमन्नं स्यात् । तथाच कथं योग्यदेह इतिचेन्न । शब्दात् । देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवतीति देवैराहुतिरूपेण होमवचनाच्छुद्धत्वम् । अन्यस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिः । अन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात् । तस्मात् संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवान्नम् ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

पञ्चमीमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेऽन्नहोमाद् रेतोभावः । बाल्यकौमारवार्द्धकेषु व्यभिचारात् । तारुण्येऽपि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति । जातमपि न नियमेन योनौ सिच्यते । नापि देवापेक्षा । पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य परिहरति । रेतःसिग्योगः । पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुषं च देशकालसंविधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यम् । न ह्येतत् सार्वजनीनं सार्वत्रिकं वा । तदर्थं देवापेक्षा । तथा सति न कोऽपि व्यभिचा-

———

त्यादि * । * अन्यस्येति * अशुद्धस्य । शेषं स्फुटम् ॥ २५ ॥ ६ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * पञ्चम्येत्यादि * । * विचारयतीति * फलं पृथक्कृत्य केवलां विचारयति । कोऽत्र विचारांश इत्याकाङ्क्षायामाहुः * नन्वित्यादि * । चतुर्थ्यामन्नाहुतौ पुरुषस्य यदि पुरुषत्वेनाग्नित्वं तदा बाल्यादौ तद्धोमस्य नैष्फल्यम् । यदि तारुण्यविशिष्टत्वेनाग्नित्वं तदापि न सर्वस्य होमस्य साफल्यम् । अथ यज्जातं रेतस्तेनैव पञ्चम्याहुतिस्तदापि होमानियमः । अथ नियमस्तदापि न देवापेक्षेत्यतो विचार इत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति * पुरुषेत्यादि * । सूत्रे रेतःसिक्पदोक्त्या पुरुषपदव्याख्यानात्, पुरुषो वाव गौतमाग्निरित्येतेन पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यत इत्यर्थः । तावता कथं पूर्वोक्तदोषनिरास इत्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति । * पौरुषमित्यादि * । तथाच पुरुषपदेन

रः। कथं पुरुषशब्दमात्रेण च ज्ञायते तत्राह। अथ आनन्तर्यात्। शरीरार्थमेव देवैस्तत्र तत्र होमः कृतः। तत् कथं पञ्चमाहुतावेवान्यथा भवेत्। तस्मादानन्तर्यात् पुरुषाहुतिर्नात्र रेतःसिग्योगः। योगशब्देनात्रापि अन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्योगाभावः॥ २६॥

योनेः शरीरम्॥ २७॥

हूयमानं निरूप्य फलं निरूपयति। तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीत्युच्यते। तत्र सन्देहः। योनावन्तःस्थितमेव फलं? बहिर्निर्गतं वेति? तत्र गर्भशब्देनान्तःस्थित एव। शरीरपरत्वे श्रुतिबाधः स्यात्। उपसंहारोऽप्यग्रे कर्तव्यभावादुपपद्यते। ततश्च षण्मासाऽनन्तरं गर्भे ज्ञानसम्भवाज्जननानन्तरं न गुरूपसत्त्यादि कर्तव्यमित्याशङ्का परि-

---

एतादृशो रेतःसिगभिप्रेयते, तादृशे योऽन्नहोमः स प्राणाग्निहोत्रोपनिषदाद्युक्तप्रकारेणेति तत्र देवापेक्षा। न हीन्द्रियाधिष्ठातृदेवप्रसादं विना तथा भोक्तुं शक्यते। ईश्वरेच्छया भवनेऽपि तेषामेव द्वारत्वात्। अत एव तस्यान्नस्य रेतोभावो योनौ नियमेन सेकश्च पुत्रमन्थब्राह्मणोक्तरीत्या भवतीति सुखेन पूर्वोक्तदोषनिरास इत्यर्थः * कथमित्यादि * भवत्वन्यत् सर्वम्। तथापि पुरुषशब्दमात्रेण सर्वस्यान्नस्य रेतस्त्वं कथं प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः। सिद्धमाहुः। * तस्मादित्यादि *। अन्नपदोत्तरं, किन्त्विति शेषोऽध्याहार्यः। तथाच पुरुषाग्नौ आहुतिर्नान्नं, किन्तु रेतःसिचि योऽन्नयोगः सेत्यर्थः। ननु भवत्वेवमाहुतिसिद्धिस्तथापि पूर्वाधिकरणेनाऽन्न्याधिष्ठानस्य साधितत्वात् तज्जन्ये रेतस्यऽपि तत्सम्भव इत्याशङ्क्य तत्र तदभावमाहेत्याहुः। * योगशब्देनेत्यादि *। तथाच तत्रैक एव जीवः शुद्धस्तिष्ठति, न त्वन्योऽपि। अन्यथा बहव एव श्वादिवदुत्पद्येरन्न त्वेक इत्यर्थः॥ २६॥ ७॥

योनेः शरीरम्॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः। * हूयमानमित्यादि *। उपसंहार इति *। इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती-

हरति । योनेर्निर्गतं शरीरं गर्भशब्देनोच्यते ।अग्नेरुत्थितस्यैव फलरूपत्वात् । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वात् । मातृपरिपाल्यत्वाय गर्भवचनम् । कलिलादिभावे पुरुषवचनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिश्च । शरीरशब्देन वैराग्यादियुक्तः सूचितः । न तु स्वयं तदभिमानेन जात इति । तस्माद् योग्यदेहः साधनसहितो ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः ॥ २७ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राऽणुभाष्ये तृतीयाऽध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

त्युपसंहारः । * मध्यभावस्याप्रयोजकत्वादित्यनेन गार्भिकज्ञानित्वस्याप्यप्रयोजकत्वं संगृहीतम् । उत्पत्तिसमये वैष्णव्या मायया तस्य ज्ञानस्य तिरोधानात् । शरीरपरत्वे गर्भश्रुतिबाधं परिहरन्ति * मात्रित्यादि * । उपसंहारानुपपत्तिं पूर्वपक्षिमते बोधयन्ति * कलिलेत्यादि * । * शरीरशब्देनेति * । शीर्यत इति शरीरमिति निरुक्तेन तेनेत्यर्थः । अधिकरणार्थनिगमनेनैतत्पादार्थमपि निगमयन्ति * तस्मादित्यादि ॥

अत्रैतद् बोध्यम् ॥ रंहतिसूत्रे प्रश्ननिरूपणाभ्यामित्यनेन पञ्चाग्निविद्यैव विषयत्वेनादृता । पादान्ते च, योनेः शरीरमिति सूत्रेण पुरुषवचसो भवन्तीति पञ्चम्याहुतिफलमेव विचारितमिति स्पष्टं प्रतीयते। श्रुतौ च मध्ये यन्मार्गादिकं प्रश्नान्तरोत्तरत्वेनोक्तम्, तत्सर्वं पञ्चाग्निविद्याशेषत्वेनैव, मुख्या तु पञ्चाग्निविद्यैवेति, य एतान् पञ्चाग्नीन् वेदेत्युपसंहारात् तस्य फलसम्बन्धाच्चावगम्यते । एतस्य पादस्य मुख्यतया ज्ञानोपयोगिदेहप्राप्तिप्रकारविचारार्थता, न तु वैराग्योत्पादनमात्रार्थतेति प्रथमसूत्रव्याख्यान एव व्युत्पादितम् । श्रुतावपि, य इत्थं विदुरित्यत्र य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेदेत्यत्र च शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवतीत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिरेव फलत्वेन प्रतिपादिता ।

वैराग्यं तु मध्ये धूममार्गव्युत्पादने, अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमित्यादिना तृतीयस्थानव्युत्पादने च तस्माज्जुगुप्सेतेत्यनेनोक्तम्। तथा सति तत्तयोः पथोर्ज्ञानस्यैव फलम्। तदत्र ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वेनोक्तम्। आहुतीनां यथाज्ञानोपयोगस्तदपि प्रागेवोक्तम्। इयं च मर्यादामार्गीया व्यवस्था। पुष्टिमार्गे तु पञ्चाहुतिनियमाभाव इत्यपि, न तृतीय इति सूत्रे साधितमतो वैराग्यमात्रार्थत्वं पादस्य यदुच्यते परैस्तदप्रयोजकम्। एवमनुशयाधिकरणे फलानुशयो यश्चाङ्गीक्रियते तदपि तथेत्यपि तत्रैव व्युत्पादितम्। अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणं तु सर्वैर्दशसूत्रमङ्गीक्रियते। तत्र सर्वेषां न चन्द्रगतिरिति सिद्धान्तस्तु समानः। न तृतीय इत्यादिसूत्रचतुष्टयं तृतीयस्थानेऽन्यत्र च पञ्चाहुतिनियमाभावबोधकम्। तत्र न तृतीये स्थाने आहुतिसंख्यानियम आदर्त्तव्यः। कुतः। तथोपलब्धेः। आहुतिसंख्यानियमं विनैव जायस्व म्रियस्वेत्युक्तप्रकारेण तृतीयस्थानोपलब्धेः। किञ्च। पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिनियमः सङ्कीर्त्यते, न कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन। पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिपरत्वात्। अपि च। पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते, न त्वपञ्चम्यां तन्निषिध्यते। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अतो येषामारोहावरोहौ सम्भवतस्तेषां पञ्चम्यां देहोद्भवः। अन्येषां तु विनैव संख्यां भूतान्तरोपसृष्टाभिरद्भिर्देह आरप्स्यते। अपि च द्रोणधृष्टद्युम्नसीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वं स्मर्यते। द्रोणादीनां योषिद्विषयैकाहुतिर्नास्ति। धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे न स्तः। तत्र यथा संख्यानादरस्तथान्यत्रापि ज्ञेयः। बलाकाऽपि रेतःसिचं विनैव गर्भं धत्त इति लोकरूढिः। अपि च। चतुर्विधे भूतग्रामे स्वेदजोद्भिज्जयोरुत्पत्तिर्ग्राम्यधर्मं विनैव दृश्यत इत्येवं सूत्रत्रयं व्याख्याय, छान्दोग्ये तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति भूतग्रामत्रैविध्यश्रावणात् कथं चातुर्विध्यमित्याकाङ्क्षायां, तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्येति सूत्रं लिखित्वा, आण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहो ज्ञेयः। स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोष्मप्रभवत्वेन तुल्यत्वादिति व्याकुर्वन्ति। तदपि तथा। पञ्चाग्निविद्यायाः पुरुषशरीरभवनं प्रकृत्यैव प्रवृत्ततया तृतीयस्थाने आहुतिशङ्काया एवानुदयेन तत्र समाधेरपे-

क्षैव नेति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्चाहुतिनियमस्य बहुषु व्यभिचारेण तासामाहुतीनां कैमर्थ्याकाङ्क्षायां तद्विषयविचारे धूममार्गीयाः सर्वे तु न सम्भवन्तीति तदाकाङ्क्षापूरणाभावादपि ग्रन्थशैथिल्यम् । संशोकजशब्देन स्वेदजग्रहणमपि न रोचिष्णु । ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति ।

तथा, साभाव्यापत्तिसूत्रे समानो भावो रूपं येषां ते सभावाः । तेषां भावः साभाव्यं, सारूप्यमिति वाचस्पतिव्याख्यानमप्ययुक्तम् । भावशब्दे परे समानपदस्य सादेश इत्यत्र पाणिनीयाऽनुशासनादर्शनात् ।

रामानुजाचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु, तत् स्वाभाव्यापत्तिरित्येवं सूत्रपाठो भेद्यते ।

मध्वाचार्यैस्तु तद्भावापत्तिरित्येवं भेद्यते । तन्मतं तु न मयाऽनूद्यते । अप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणेन भिन्नविधत्वादिति ।

भिक्षुस्तु, कृतात्ययसूत्रादारभ्य संशोकजस्येत्यन्तं चतुर्दशसूत्रमेकमधिकरणं जीवावरोहाप्रतिपादकमङ्गीकृत्य कृतात्ययादिसूत्रचतुष्टये कर्मशेषरूपमनुशयम् । अनिष्टादिकारिणामित्यादिसूत्रचतुष्टये प्रयतां सर्वेषां चन्द्रमण्डलगमनं सूर्यमण्डलस्थदेवैस्तेषां भक्षणम् । न तृतीय इति सूत्रे च यथोक्तारोहावरोहौ, स्वर्गिनारक्यपेक्षया तृतीये यूकादिजीवे न स्तः । कुतः । तथोपलब्धेः । अथैतयोः पथोर्नकतरेण च न तानीमान्यसकृदावर्त्तीनि क्षुद्राणि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम् । तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेतेति छान्दोग्यश्रुतौ आरोहावरोहाभावोपलब्धेरित्येवं व्याख्यायाग्रिमसूत्रद्वयव्याख्यानेऽन्येषामप्यारोहाद्यभावं साधयित्वा, श्रुतौ या पञ्चाग्निक्रमेण भूतानामुत्पत्तिः साऽप्युत्सर्गाभिप्रायेत्युक्तवान् । संशोकजपदं च सर्ववद् व्याख्यातवान् । तत्र प्रयतां सर्वेषां चन्द्रगतिर्योक्ता सा न युक्ता । प्रयाणस्य मरणरूपत्वेन क्षुद्रजन्तुष्वपि तुल्यतया तेषामप्यारोहाद्यापातात् । तेषामसकृदावृत्तिश्रुत्या निवारणे कौशीतकिश्रुतिस्थसर्वपदस्य संकोचार्हताया आवश्यकत्वे अनिष्टादिकारिणामपि, वैवस्वते विविच्यन्ते इति श्रुत्या वारणादिष्टादिकारिपरतया सङ्कोचेऽपि बाधकाभावात् । पञ्चाग्निक्रमेणोत्पत्तेरौत्सर्गिकत्वोक्तिरपि तथा । बहुषु व्यभिचारे औत्सर्गिकत्वस्य

घक्तुमयुक्तत्वात् । संशोकजपदव्याख्यानम्, अग्निमाधिकरणस्थसाभाव्यपदव्याख्यानं च पूर्ववदेवासङ्गतम् । यत्पुनरवान्तरसृष्टेरपि ब्रह्मकर्त्तृकत्वप्रतिपादनार्थमयं पाद इत्युक्तम् । तत्त्वविरुद्धत्वादनुमन्यामहे ॥ २७ ॥ ८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयध्वान्तेन
पीताम्बरात्मजेन पुरुषोत्तमेन कृते ब्रह्मसूत्रभाष्यप्रकाशे
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

पूर्वपादे अधिकारियोग्यदेहो निरूपितः। द्वितीये जीवस्य मुक्तियोग्यता निरूप्यते। तत्र प्रथमं स्वप्नं निरूपयति। स्वप्नस्य सत्यत्वे तत्कृतगुणदोषसम्बन्धो जीवस्य भवेत्। ततश्च निरूपिता

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचिख्यासवः पादयोः सङ्गतिमाहुः। * पूर्वेत्यादि *। अधिकारिणो ज्ञानोपदेशयोग्यदेहप्राप्तावपि यदि स्वरूपतो मुक्तियोग्यता न स्यात्तदा तादृशदेहाप्तिवैयर्थ्यमतस्तदर्थं द्वितीयपादे सा निरूप्यते। यदि हि सा न स्यात्तुपदेशो न स्थिरीभवेदतस्तदर्थं तन्निरूपणमित्यर्थः।

माध्वास्तु माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहस्य भक्तित्वादनुक्ते माहात्म्ये तदज्ञानेऽस्य भक्तेरप्यसम्भवात् तत्सिद्ध्ये माहात्म्यप्रदर्शनायाऽयं पाद इत्याहुः। तत्र माहात्म्योक्तिस्तु पूर्वमपि निराबाधा।

भिक्षुस्तु पूर्वस्मिन् पादे ब्रह्मणः सकाशादवान्तरसृष्टिरुक्ता। अत्र त्वेकस्मिन् देहेऽपि स्वप्नादिसृष्टिस्तत उच्यते। तावता जन्मादिसूत्रस्थं लक्षणं विचारितं भवति। ततः स्वरूपलक्षणं विचार्यते। ततः प्रपञ्चब्रह्मणोर्भेदाभेदावित्याह। तत्रापि विचारस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षा न पूर्यते। तस्मादुक्तमेव प्रयोजनम्। ततश्चैककार्यत्वं पादयोः सङ्गतिः। अस्या योग्यताया आन्तरत्वं च पादानन्तर्ये हेतुरिति द्रष्टव्यम्। पूर्वाधिकरणविषयमाहुः। * तत्रेत्यादि *। तत्रेति *। योग्यतायां निरूप्यायाम्। ननु तथा सति प्रथमं स्वप्ननिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः। * स्वप्नस्येत्यादि *। जीवस्येति *। प्राप्तयोग्यदेहस्यापि जीवस्य।

शङ्करभास्कराचार्ययोर्मते तु स्वयञ्ज्योतिष्ट्वसिद्ध्यर्थं स्वप्ननिरूपणम्। तत्तु मुक्तियोग्यतामेव पर्यवस्यति।

शुद्धिर्व्यर्था स्यात् । अतः स्वप्नस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शयितुमधिकरणारम्भः । तत्र पूर्वपक्षमाह । सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिराह । तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्थानमित्युपक्रम्य, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोन् पथः सृजत इत्यादिना सृष्टिराह । संध्ये स्थाने सृष्टिरस्ति । यतः श्रुतिः स्वयमेवाह । युक्तश्चायमर्थः । यथा श्रुतिर्वदति तथैव स्वप्ने दृश्यते । देवादिवाक्यानां प्रबोधेऽपि

रामानुजाचार्यास्तु—पूर्वपादे जीवस्य कर्मगतिं प्रदर्श्य दुःखित्वं स्थापितम् । इदानीमस्य स्वप्नावस्था परीक्ष्यत इत्याहुः । एवं तच्चौरोऽपि । तन्मते वैराग्यार्थतामात्रमायातीति बोध्यम् । प्रकृते त्वधिकरणप्रयोजनोक्त्यैव स्वप्नसृष्टिः सत्या ? मिथ्या वेति ? संशयोऽप्युक्त इति तमनुक्त्वा पूर्वपक्षमेवाहुः । * तत्रेत्यादि * । * सन्ध्यमिति * एतल्लोकपरलोकयोः सन्धौ भवम् । स्वप्ने इयमेव सृष्टिः स्मर्यत इति नैयायिकादयो मन्यन्ते । तदयुक्तम् । स्वप्ने दर्शनाद्यभिमानस्य क्वचित् पश्यामीत्याद्यनुव्यवसायस्य जागरणोत्तरं चेदं मया दृष्टमिदं भुक्तमित्यादिज्ञानस्य च बाधापत्तेः । नचेयमेव दृश्यत इत्यपि युक्तम् । स्थूलानां गजतुरगादीनां शरीरान्तर्मातुमशक्यत्वात् । नच मिद्धामनःसयोगे स्मृत्युपनीतमारोपितं भासत इत्यपि युक्तम् । आरोपनियामकस्य तत्तद्वस्तुसादृश्यस्याऽऽत्मनि मिद्धायां चासिद्धत्वात् । अप्रामाणिकस्य तस्य कल्पने गौरवाच्च । क्षणे क्षणेऽन्यान्यदर्शनेऽन्यस्यान्यथात्वेऽपि नियामकाभावाच्च । नच क्षणानामेव नियामकत्वम् । साधनान्तरानपेक्षाणां तेषां तथात्वासिद्धत्वात् । कल्पने चाप्रामाणिकगौरवप्रसङ्गात् । नच बहिर्निर्गत्य पश्यतीत्यपि युक्तम् । तथा सति नेत्रोन्मीलनप्रसङ्गात् । भुक्तौ चर्वणाद्यापत्तेः । बहिर्विषयकज्ञाने मनसः पारतन्त्र्यात् । जागरे तृप्त्यापत्तेः । पार्श्वस्थानामपि तद्दर्शनापत्तेश्च । मिद्धासंयोगविघटनापत्तेस्तदा जागरापत्तेश्च । तस्मात् तत्रैतत्सृष्टिदर्शनाङ्गीकारो युक्तिविरुद्धः श्रुतिविरुद्धश्चे-

बाधाऽभावात् । नचेयमेव सृष्टिस्तत्र दृश्यते । न तत्र रथा इत्यादिना निषेधात् । श्रुतिवादिनां श्रुतिरेव प्रमाणम् । किम्पुनरनुभवसंवादिनी । तस्मात् स्वप्ने सृष्टिरस्ति ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

काठके चतुर्थवल्ल्यां श्रूयते । य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवाऽमृतमुच्यत इति निर्मातारमेके वदन्ति । यद्यपि सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र, न तत्र रथा इत्यपि ब्रह्मप्रकरणं तथापि नियतधर्मपक्षे जीव एव कर्तेति प्रतिभाति । तदर्थं निःसन्दिग्धं वचनमुदाहरति । भगवन्निर्मितत्वात् स्वप्नस्थस्यापि सत्यत्वम् । न हि कर्तुः स्वापोऽस्ति

त्याहुः * नचेत्यादि * । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ ननु पूर्वसूत्रविषयवाक्येनैव सृष्टौ सिद्धायां पुनरेतत्सूत्रप्रणयनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * । * ब्रह्मप्रकरणमिति * इति सिद्धमिति शेषः । * नियतधर्मपक्ष इत्यादि * । कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्वित्युपक्रम्याग्रे स्वयं विहत्य स्वयं निर्मायेति कथनात् तस्यैवाग्रे, न तत्र रथा इत्यादिना विवरणात्तस्यैवायं धर्म इति पक्षे अदृष्टद्वारा जीव एव कर्त्तेति प्रतिभाति । तदर्थं * तन्निवृत्तये । तथाच निःसन्दिग्धं भगवत्कृतत्वप्रतिपादनायास्य सूत्रस्य प्रणयनमित्यर्थः । एवं निर्बन्धनेन प्रतिपादनस्य फलमाह । * भगवदित्यादि * । तथाच पूर्वस्मिन् वाक्ये स्वयं निर्मायेत्यनन्तरं प्रस्वपितीति स्वापश्रावणादत्र तद्राहित्यश्रावणाद्भगवानेव कर्त्तेति लिङ्गबलात् प्रकरणात् तदेव शुक्रमित्यादिवाक्यशेषाच्चावसीयते । अतो भ्रमाभावादपि स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वम् । किञ्च । ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके तांस्तान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्वेति पूर्वं कामशब्दस्य कामविषयेषु प्रयुक्तत्वात् कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इत्यत्रापि कामपदेन तद्विषय एव ल-

येन भ्रमः स्यात् । जागर्तीति वचनात् । इच्छापूर्वकं च सर्वं सृजति । शतायुषः पुत्रपौत्रानिति कामविषयाः पुत्रादय उक्ताः । ते च निर्मिताः परलोकसाधका इति लोकत्रयकल्पना । चकारद्वयेन कार्यकारणगताः सर्वे धर्मा उक्ताः। तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां स्वप्नप्रपञ्चस्य सिद्धत्वात् तत्कृतगुणदोषसम्बन्धे पूर्वोक्तदेहनिर्माणं व्यर्थमित्येवं प्राप्तम् ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रम् । तत्र

भ्यते । वीप्सया क्रियाविशेषणत्वेन चेच्छापूर्वकतेत्यतोऽपि भगवत्कर्तृकत्वम् । न हि जीव इच्छापूर्वकं स्वक्लेशाद्युत्पादकं स्वयं सृजेत् । अत एतेन ज्योतिर्ब्राह्मणस्थ, उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्नित्यादिवाक्य उक्तायामपि सृष्टौ ब्रह्मकर्तृकता निश्चाय्यते । किञ्च, शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति पूर्वं कामविषयाः पुत्रादय ऐहिका उक्तास्ते च भगवन्निर्मिताः । सर्वयोनिषु कौन्तेयेति गीतास्मृतेः । अतः परलोकनिर्मातृत्वस्यापि साधका इति ब्रह्मैवात्र कर्तृ । न हि जीवेन स्वपित्रादयः कर्तुं शक्यन्ते । स्वपूर्वजत्वात् । लोकत्रयकल्पना च जीवपक्षे तु न कापीत्यतोऽपि ब्रह्मकर्तृकत्वम् । चकारार्थमाह । * चकारेत्यादि * । कारणगता धर्माः सामर्थ्यमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानादयः । कार्यगताः सत्यत्वादयः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । * सिद्धत्वादिति * उक्तप्रकारैः सत्येन सिद्धत्वात् । सूत्रयोजना तु पूर्वसूत्रीयस्याहेति पदस्य वचनविपरिणामेन कार्या । एके शाखिनो निर्मातारं चाहुः । पुत्रादयश्च तदाहुरिति । तेषां वक्तृत्वं तु बोधकत्वात् । तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्तीतिवद् बोध्यम् ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति * तुशब्द इत्यादि * । * पक्षमिति * । सत्यत्वपक्षम् । * मायामात्रमिति * । वैदिके निघण्टौ प्रज्ञानामसु, माया वयुनम् अभि-

हेतुः—कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । कृत्स्नत्वेन यस्य यादृशं

———

स्येति पाठादर्थशून्यः प्रत्ययो माया तदात्मकमिति भास्कराचार्याः । मायाशब्दो ह्याश्चर्यवाची । जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मितेत्यादिषु तथा दर्शनात् । न तत्र रथा इत्यत्रापि सकलपुरुषानुभाव्यतया न भवन्ति । अथ रथान् सृजत इत्यपि स्वप्नदृगनुभाव्यतया तत्कालमात्रावसानात् सृजत इत्याश्चर्यरूपत्वमुपपद्यते । न हीदृशी सृष्टिर्जीवेन कर्त्तुं शक्या । संसारदशायां जीवस्य कात्स्न्र्येन अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तादृशसामर्थ्यायोगात् । अतः सा आश्चर्यात्मिकेति रामानुजाचार्याः । सिद्धान्ते तु सामर्थ्यविशेषो माया । अष्टमस्कन्धे, नटवन्मूढ मायाभिर्मायेशान्नो जिगीषसीति । प्रथमस्कन्धे च 'अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् । यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यत'इति कथनात् । अत ईश्वरस्य या व्यामोहिका शक्तिः सा माया प्रकृते ज्ञेया । तन्मात्रं तदेकोपादानकम् । तेन बाह्योपादानाऽऽदिव्यावृत्तिः । * कृत्स्नत्वेनेति * । देशः कालो विषयसन्निधिरिन्द्रियव्यापारो बाधाभावश्चेति कात्स्न्र्यं, तेन । तथाचैन्द्रजालिकेन नटेन यथा सामाजिकव्यामोहेन कौतुकार्थं मायामात्रसृष्टिः क्रियते, तथेश्वरेण जीवव्यामोहनाद्यर्थं स्वप्नसृष्टिः क्रियत इति न तस्याः सत्यत्वमित्यर्थः ।

अत्र बहूनि मतानि । तत्र भास्कराचार्याः पूर्ववासनावासितं शुभाशुभकर्मप्रेरितं नाडीषु परिवर्त्तमानं मनः स्मृतिज्ञानहेतुर्भवति । स एव स्मर्यमाणोऽर्थः प्रत्ययालम्बनः । यान्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त इति श्रुतेः । इयं च जीवसृष्टिः । सुखदुःखप्रतिभासनात् । नेश्वरस्य । य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मेति श्रुतेरित्याहुः । तेन तन्मते जीवकर्त्तृकं स्मर्यमाणार्थविषयप्रत्ययमात्रमेव स्वप्नसृष्टिरिति सिद्ध्यति ।

भिक्षुस्तु, सन्ध्यसूत्रे, न तत्र रथा इति श्रुतेः, स्वप्ने च जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोक इति कैवल्योपनिषच्छ्रुतेश्चोदाहरणेन सृष्टिमङ्गीकृत्य ततो निर्मातृसूत्रे स्वप्नसृष्टिमीश्वर-

कर्तृकामुक्त्वा, तर्हि स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मायेत्यन्यनिरपेक्षताबोधकस्य स्वयंपदस्य कथं सङ्गतिरित्याशङ्कायाम्, उपाधिद्वारकोपादानाभिप्रायेण स्वयम्पदप्रयोग इति, न तत्र रथा इत्यत्रोक्तं जीवकर्त्तृत्वमपि, पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेतिवदुपाधिद्वारकपरिणामस्वातन्त्र्यविवक्षयोपपन्नमित्युक्त्वा ततो, न तत्र रथा इत्यत्रादृष्टद्वारा परम्परया गौणं कर्त्तृत्वं जीवस्योक्तमतो न विरोध इति कस्यचिन्मतं चोक्त्वा ततो, ननु स्वप्ने ज्ञानमात्रमेवास्तु किं तत्र सृष्टिकल्पनयेत्याशङ्कायामाह। स्वप्ने जाग्रद्वदेव पुत्रादयः प्रतीयन्ते। ते चात्मचैतन्यमात्रा भवितुं नार्हन्ति। नित्यतापत्तेः स्वरूपचैतन्यस्य निराकारत्वाच्च कर्मकर्त्तृविरोधेनैकस्य भास्यभासकतानुपपत्तेश्च। जाग्रत्पदार्थानामपि तथात्वापत्त्या विज्ञानवादिबौद्धमताभ्युपगमापत्तेश्च। यदि च बुद्धेर्घटाकारः परिणाम एव ज्ञानशब्देनोच्यते तदा स एवास्माभिः स्वप्नसृष्टिरुच्यते। नैवमिष्यत इति विशेषः। स्वाप्नाः पदार्थाः बाह्या भवितुं न युक्ताः। बाधकं विना अन्तःस्थत्वांशे स्फुटप्रत्यक्षतांशे च बाधोत्तरमप्यनुभूयमाने भ्रमत्वकल्पनानौचित्यादित्याह। मायामात्रसूत्रे, स्वाप्ना विषया ऐन्द्रजालिकवत् परमेश्वरमायाकार्यतया मायामात्राः, न त्वभावस्वरूपास्तुच्छाः । नाभाव उपलब्धेरिति सूत्रेणात्यन्तासत उपलब्धिनिषेधात्। ऐन्द्रजालिकेश्वरयोर्विशेषस्त्वियान्, यदैन्द्रजालिकस्य मन्त्रादि, ईश्वरस्तु माययैव व्यामोहयतीति तयैव मनसः परिणाममात्रमर्थं कटककुण्डलादिवन्निर्मिमीते। स्वाप्नविषये बुद्धिवृत्त्यतिरिक्ताकाऽऽरा बुद्धिवृत्तिरेव मोहो भ्रम इत्यऽतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रम इत्यादिरूपं लक्षणमपि तुल्यमित्याद्याह । तेन तन्मते बुद्धिग्राह्यो मनःपरिणामविशेषः स्वप्नसृष्टिरिति सिध्यति ।

माध्वास्तु सन्ध्यं स्थानं मायामात्रं, मनोगतान् पूर्वानुभूतवस्तुसंस्कारानुपादानीकृत्य निमित्तभूतया स्वेच्छयैवेश्वरेण निर्मितम्। 'मनोगतांस्तु संस्कारान् स्वेच्छया परमेश्वरः। प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते। यदन्यथात्वजाग्रत्त्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृता। अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेदिति'ब्रह्माण्डवाक्यात्। अत्र स्वशिरश्छेदनादीनामसत्त्वनिरासायानादिमनोगतग्रहणम्। यदन्यथात्वमित्यादिना च स्वप्नविषयाणां जाग्रत्पदार्थत्वमेव बाध्यत इति तत्प्रतीतिरेव भ्रान्ता, न स्वप्नप्रतीतिरित्याहुः। तेन तट्टीका-

स्वरूपं देशकालवस्तुसापेक्षं तथाऽभिव्यक्तिः कात्स्न्येंनाभिव्यक्तिस्तदभावात् ।

अयमाशयः। श्रुतिः सृष्टिमेवाह, न तस्य सत्यत्वमपि। यथैतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यमिति, आत्मानꣳ स्वयमकुरुत, तत् सत्यमित्याचक्षते, कथमसतः सज्जायेतेत्यादिश्रुतिसहस्रेभ्योऽस्य सत्यत्वं प्रतीयते। नैवं स्वप्नप्रपञ्चस्य श्रुतिराह । सत्यप्रयोजनाभावाच्च । स्वमात्रविहारस्तु महामायावित्वान्मायय़ापि सिद्ध्यति। नापि भिन्नः प्रपञ्चः। जीव-

---

कारमते संस्काराणामुपादानत्वं, भाष्यकारमते तु संस्काराणामेव विषयत्वम् । मायापदं च मनसः संस्कारस्य वा वाचकमिति सिध्यति । तत्र सूत्राशयं स्फुटीकुर्वन्तः स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वं प्रथमं निरस्यन्ति । * अयमाशय इत्यादि * । * अस्येति * । बाह्यप्रपञ्चस्य । अत्र च सत्यत्वं जाग्रत्क्रियमाणा या तत्तत्प्रतिनियता यावदर्थक्रिया तत्कारित्वं विवक्षितम् । न तु साक्षात् परम्परया वा ब्रह्मोपादानकत्वमात्रम् । परम्परया ब्रह्मोपादानकत्वस्य मायामात्रेऽपि सत्त्वात् । नाप्यर्थक्रियाकारित्वमात्रम्। तस्य प्रतिबिम्बादिष्वपि दर्शनात्। छायाप्रत्याह्वयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिण इति भगवद्वाक्याच्च । * नैवमिति * । न सत्यत्वं ब्रह्मात्मकं वा । तथाच तादृशश्रुत्यभावेऽपि भगवत्कर्तृकत्वादाश्चर्यरूपत्वाच्च यः सत्यत्वाग्रहः सोऽसङ्गत इत्यर्थः । ननु सत्यत्वस्याश्रावितत्वेऽपि, स वै नैव रेमे इत्यत्र सृष्टेर्विहारार्थत्वस्य श्रावितत्वात्तद्बलेन सत्यत्वं कल्प्यत इत्याशङ्कायामाहुः । * सत्येत्यादि * । विभजन्ते । * स्वमात्रेत्यादि * । तथाच नटवन्माययाऽपि विहारसम्भवान्न तद्बलेन सत्यत्वं कल्पयितुं शक्यमित्यर्थः । ननु यत्र स्वप्नसृष्टिस्थले, तस्य वा एतस्य पुरुषस्येति जीव एवोपक्रान्तः प्रस्वपितीति स्वापलिङ्गाच्च बोधितोऽतस्तत्कृता सा मिथ्याऽस्तु । तत्र विहारोऽपि जीवस्यैव, नेश्वरस्य । काठके तु प्रकरणलिङ्गवाक्यशेषैः परमात्मैव प्रतीयत इति तत्कृतः प्रपञ्चो भिन्नोऽस्तु, तस्य सत्यत्व आश्चर्यरूपत्वे च को दोष इत्यत आहुः * नापीत्यादि * । यो हि प्रपञ्चो भिन्न आपाद्यते स न सर्वसाधारणः, कात्स्न्येंनाभिव्यक्तस्वरूपो वा येन भिन्नत्वं कल्पयितुं शक्येत । किन्तु

स्यैकत्वात् । अविद्यया मन्यते इति वचनान्न तत्सुखदुःखभोगार्थमपि सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । स्थानद्वयप्रतिज्ञा च विरुद्ध्येत । जीवतो मृतांश्च पश्यतीति जीवद्द्वयदर्शनम् । अतो लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान्मायया क्रीडायामन्यानुरोधाभावेनातिसुखत्वाद् भगवत्कृत-

---

यद्देकेन दृश्यते तन्नेतरेणेति प्रतिनियतो द्रष्टुर्जीवस्यैकत्वात् । अतो न भिन्नः । किञ्च । स यदि भिन्नः सत्यः स्यात् तदा तद्भोगोऽपि भिन्नः सत्योऽनुभूयेत, श्रुत्या वोच्येत । श्रुत्या तु जीवस्य भोगस्तत्राज्ञानिक एव बोध्यते । हिताख्या नाडीरुपक्रम्याथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हसतीव विच्छाययति गर्त्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया भयं मन्यत इति वचनात् । एवमेव, अथ यत्र राजेव देव इवेत्यादिनोक्तं सुखमप्याज्ञानिकम् । अविद्यया मन्यत इत्यस्य देहलीदीपवदुभयत्र सम्बन्धात् । काठके तु न भोगवचनम् । अतः परं भेदसाधकत्वेन कर्त्तृभेदोऽवशिष्यते । सोऽप्ययुक्तः। स्वप्नसुप्तिवाक्येऽपि जीवकर्त्तृत्वाबोधनेन तदभावात् । तत्र ह्यात्मज्योतिरेवायं पुरुष इति कथनोत्तरं कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयंविज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति प्रतिवचनं दत्वा तादृशत्वं जीवस्याप्यस्तीति तन्निराकरणार्थे, स समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरतीत्यादिना जीवतुल्यतया क्रीडितुरन्यस्य कथनेन तस्मिन्नेव तत्कर्त्तृत्वस्य सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् । जीवस्य स्वदुःखभयादिजनकसृष्टिकरणायोगाच्च । कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपतया सत्यसङ्कल्पत्वाद्यभावाच्च । अतस्तत्र भगवानेव कर्त्ता । जीवस्त्वविद्यया दुःखादिकमिव कर्त्तृत्वमपि मन्यते । अतो न तत्सुखदुःखभोगार्थमपि स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यम । किञ्च । यदि स्वाप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वं स्यात् तदा, तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं चेति श्रुत्युक्ता स्थानद्वयप्रतिज्ञा च विरुध्येत । ननु तत्रैव, सन्ध्यं च तृतीयं स्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चेति तृतीयमप्युक्तम् । सत्यमुक्तं, परं तूभयविलक्षणतया तत्र च लोकद्वयदर्शनं जीवतां मृतानां च दर्शनेन । न हि ते तत्र सन्तीति प्रागेवोक्तम्।अतस्तृतीयत्वे-

मात्रवाचकत्वाच्च श्रुतेरतिरिक्तकल्पनायां प्रमाणाभावाज्ज्योतिः-शास्त्रनियमाभावाच्च मायामात्रमेव स्वप्न इति न तत्कृतगुणदोष-सम्बन्धः । दीक्षितस्यान्नभोजनादिप्रायश्चित्तं तु भगवत्क्रीडायामपि प्रतिच्छायत्वात् क्रियते । तदानीं कर्तृत्वस्यारोपात् । अन्यदा कर्तृत्वस्याशास्त्रत्वान्न धर्माधर्मजनकत्वम् । देवताज्ञादिस्तु जीव-

———

ऽपि लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान्न तेन प्रतिज्ञाविरोधः । सत्यत्वे स स्यादेव । नच किमीदृशसृष्ट्या क्रीडयेति शङ्क्यम् । मायया क्रीडायामन्यानुरोधाभावेनातिसुखत्वात् । अतो भगवत्कृतमात्रवाचकत्वात्काठकश्रुतेस्तद्बलेनातिरिक्तसत्यसृष्टिकल्पनायां प्रमाणाभावान्नातिरिक्तः स्वाप्नः प्रपञ्च इत्यर्थः । ननु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तत्वस्य जीवविशेषणत्वे, न तत्र रथा इति श्रुतेश्चाश्चर्यपरत्वे सति जीवदर्शनस्य भ्रान्तित्वात् किं वा स्वप्नस्य भवदभिमतमायामात्रत्वगमकं येन तत्कृतगुणदोषसम्बन्धो नाङ्गीक्रियते इत्याशङ्कायामाहुः । * ज्योतिरित्यादि * । मेषादिराशिगे सूर्य एतावद्दिनमेतावती रात्रिरस्मिन् देशे चेत्यादिनियमस्य तत्राभावात् तथेति न तत्कृतगुणदोषसम्बन्ध इत्यर्थः । ननु यदि स्वप्नप्रपञ्चो मिथ्या तदा दीक्षितेन स्वप्नेऽन्नभोजनादौ कृते यद्दीक्षितस्य प्रायश्चित्तविधानं तद्विरुद्ध्येत । मिथ्याभूते भोजनादौ तदयोगादित्यत आहुः * दीक्षितस्येत्यादि * । यद्यपि तत्र भोजनं तथापि स्वाप्नक्यां भगवत्क्रीडायां भोजनसदृशत्वात् तदानीं जीवेऽपि कर्तृत्वस्याविद्ययाऽऽरोपात् प्रायश्चित्तं क्रियते । यथा व्रीह्यभावेऽपि नीवारेण कार्यसिद्धिस्तद्वदत्रारोपितकर्तृत्वमादायाप्यपराधसिद्धेः । शास्त्रेण यज्ञकर्मण्येव कर्तृत्वे नियमिते निषिद्धेष्वाभिमानिककर्तृत्वस्यापि दोषत्वादिति । अतो न तेन तस्य सत्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । एतदुपष्टम्भाय युक्त्यन्तरमाहुः * अन्यदेत्यादि * । तथाच यदि सा सत्या स्यात् तदा तेनान्यदापि धर्माधर्मौ स्याताम् । तथा सति, स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यमित्यादिकं न सम-र्थ्येतेति सा मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु यदि स्वप्नः सर्वोऽपि मिथ्या स्यात् तदा तत्र देवतादर्शनाऽऽज्ञादिकं न स्यात् । भवद्वाऽनुभवादिविसंवादि स्यादित्यत आहुः * देवतेत्यादि * । जीवा इन्द्रादयो योगोत्थ-

ब्रह्मणोर्विद्यमानत्वाद् युक्ता । अलौकिकज्ञाने हि प्रतिच्छायत्वात् संवादः । क्वचिद् भगवदावेशे ईषत्संवादोऽपि । तस्मात् स्वतन्त्र-सत्यतायां प्रमाणाभावान्मायामात्रं स्वप्नप्रपञ्च इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

———

सामर्थ्योः, ब्रह्म स्वत एवातिसमर्थम् । अतः समाधाविव स्वप्नेऽप्य-न्तर्हृदि प्रविश्य विद्यमानत्वाद्दर्शनाऽऽज्ञादिकं ददाति, तदानीं बु-द्धिर्जागर्त्तीति स्वप्नद्रष्टा जीवोऽप्यनुभवति । तेन तस्य तदानीं रथा-दिवत् करणाभावेन स्वप्नत्वाभावात्तत्सत्यता युक्ता । किञ्च । तत्र यज्ज्ञानं जायते तन्न लौकिकं तत्तदिन्द्रियाजन्यत्वात् । किन्त्वात्म-ज्योतिषैव जायमानत्वादलौकिकम् । तस्मिंश्च ज्ञाने प्रतिच्छायरूपं सर्वं भासत इत्युपपादितम् । अतः प्रतिबिम्बवदस्यासत्त्वं चेदङ्गी-क्रियते तदा तद्वदेवास्याऽप्यर्थक्रियाकारित्वरूपः संवाद उपपन्नः । किञ्च । यथा प्रतर्दनाख्यायिकायामिन्द्रे भगवदावेशे सति तेन स्वो-पासनाद्युक्तं तथात्रापि क्वचिद्भगवदावेशे सति ज्ञाने क्रियायां चोत्क-र्षरूप ईषत्संवादो भवति । स च भगवदावेशस्यैव धर्मो, न तु स्व-प्नस्येति तावतापि न स्वप्नस्य सत्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । ननु भवत्वेवं स्वप्नस्यासत्यत्वं तथापि तस्य जीवकर्त्तृकत्वं न प्रतिक्षेप्तुं शक्यम् । कैवल्योपनिषदि, स्वप्ने च जी-वः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोक इति जीवमायाक-ल्पितत्वकथनात् । श्रीभागवते च, 'यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्म-मायया । सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासत' इति स्वाप्नस्रष्ट्-त्वकथनाच्चेतिचेन्न । श्रुतेर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वेन स्वमाययेत्यत्र स्वमपी-तो भवतीतिवत् स्वपदेन ब्रह्मण एव परामर्षणीयत्वात् । जीवक-र्त्तृत्वे स्वप्रतिकूलसृष्टिकरणविरोधरूपस्य बाधकस्य प्रागेवोक्तत्वात् । जीवपरामर्षपक्षेऽपि कल्पितपदेनाज्ञानिकमेव कर्त्तृत्वमायाति, न तु ब्रह्म यथा तत्त्वज्ञानपूर्वकं करोति तथा । आज्ञानिकं तु तद् ब्रह्म-कृतौ स्वकृतत्वाभिमान एव पर्यवस्यतीति तेन तदसिद्धेः । श्रीभाग-वतवाक्यं तु न स्वप्नसृष्टिकर्त्तारं निर्णेतुं प्रवृत्तं, किन्तु तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणः स्रष्टृत्वमनुप्रविष्टत्वं च बोधयितुम् । दृष्टान्तस्तु परप्रसिद्धो-

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि जीवसाक्षिकमेकदेशेन किमिति सृजति तत्राह । सूचकः शुभाशुभफलसूचको भवति स्वप्नः । चकारात् क्वचिदाज्ञाविशेषदानम् । कलिकालादेः प्रत्यक्षे बाधकत्वात् । युक्तश्चाऽयमर्थः । प्रातःसूचकफलस्यैव दृष्टत्वान्न तु स्वप्नपदार्थस्य । सूचकत्वे प्रमाणमाह । 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने,इत्यादिश्रुतेः । किञ्च । आचक्षते च तद्विद । स्वप्नाध्यायविदस्तथैवाचक्षते । आरोहणं गोवृषकुञ्जराणामित्यादिना । तस्मात् सूचनार्थं जीवप्रदर्शनमिति ॥ ४ ॥

ऽपि भवतीति तमादाय जीवस्य स्वाप्नपदार्थस्रष्टृत्वं वदति । तत्राभिमानिककर्त्तृत्वाङ्गीकृतावपि बोधनासङ्गेन दृष्टान्तस्य बाध इति तेनापि तदसिद्धेः । तस्मात्तु पूर्वोक्तमनवद्यम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । यदि स्वक्रीडार्थं सृजति तर्हि तत्तज्जीवसाक्षिकं पदार्थैकदेशेन द्रव्यशून्यधर्ममात्रेण कुतः सृजतीत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * सूचक इत्यादि * । * आज्ञाविशेषदानमिति * । तथाच तेनापि तस्योत्कर्षसूचक इत्यर्थः । * अयमिति * सूचकत्वादिरूपः । तत्र हेतुः । प्रातरित्यादि * । * पदार्थस्येति * असत्यत्वादिति शेषः । * इत्यादिश्रुतेरिति * । आदिपदेन, पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीत्याद्यशुभसूचकश्रुतेः सङ्ग्रहः । शेषं स्फुटम् । एतेन, मन एव मनुष्याणां पूर्वरूपाणि शंसतीत्यादि, परिणमति फलोक्तिः स्वप्नचिन्ताऽस्वऽवीर्यैरित्यादि च सर्वं सूचितं ज्ञेयम् । तेन ये स्वाप्नमतितुच्छमभ्युपगच्छन्ति तन्निरस्तं वेदितव्यम् । तादृशस्य खपुष्पादितुल्यत्वे तद्भानप्रसङ्गेन सूचकताया वक्तुमशक्यत्वादिति ॥ ४ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥५॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु जीवाय भगवान् सृष्टिं करोति प्रदर्शयति च स्वस्य सर्वलीलाम् । अंशश्चायम् । कथमस्य दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति तुशब्दः । अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितम् । तत्र हेतुः पराभिध्यानात् । परस्य भगवतोऽभितो ध्यानं ह्यस्यैतस्य च सर्वतो भोगेच्छा, तस्माद् ईश्वरेच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः । ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वं, पराधीनत्वं, वीर्यतिरोभावात्, सर्वदुःखसहनं, यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वं, श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वं, ज्ञानतिरोभावाद्देहादिष्वहं बुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानं चापस्मारसहितस्यैव, वैराग्यतिरोभावाद् विषयासक्तिः । बन्धश्चतुर्णां कार्यो विपर्ययो द्वयोस्तिरोभावादेवैवं, नान्यथा । युक्तोऽयमर्थः । एकस्यैकांशप्राकट्येऽपि तथा भावात् । आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो, येन जीवभावः । अत एव काममयः ।

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * । तुशब्दार्थकथनमुखेन तद्विभजन्ते । * नन्वित्यादि * । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * अस्य जीवस्येत्यादि * । * चतुर्णामिति * । ऐश्वर्यादिचतुष्टयतिरोभावानाम् । * विपर्ययो द्वयोरिति * । अन्यथा ज्ञानं ज्ञानवैराग्यतिरोभावयोः कार्यमित्यर्थः । तत इत्यादिकं व्याकुर्वन्ति । * तिरोभावादेवैवं नान्यथेति * । ऐश्वर्यादितिरोभावादेव बन्धविपर्ययौ, न तु स्वत इत्यर्थः । युक्तत्वं विवृण्वन्ति । * एकस्येत्यादि * । युक्तं भगैः स्वैरित्यादिवाक्यात् पूर्णा ऐश्वर्यादयो भगवत्येव । तन्मध्ये एकस्यैश्वर्यादेरेकांशप्राकट्येऽपि यत्पादपङ्कजेत्यादिवाक्यैस्तथा निश्चयेन बन्धाभावात् । तदभावादेव बन्धविपर्ययाविति युक्तमित्यर्थः । नन्वानन्दांशतिरोभावादेवैतद्द्वयं कुतो न स्वीक्रियत इत्यत आहुः । * आनन्देत्यादि * । * पूर्वमिति * । व्युच्चरणकाले । द्विविधा हि जीवाः सृष्टा मुक्ताः ।

अक्रामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां तिरोभावकर्त्री भगवच्छक्तिः । अतोऽस्मिन् प्रस्तावे जीवस्य धर्मतिरोभाव उक्तः । अन्यथा भगवत ऐश्वर्यादिलीला निर्विषया स्यात् । तस्मान्न जीवस्वरूपपर्यालोचनया किञ्चिदाशङ्कनीयम् ॥ ५ ॥

देहयोगाद् वा सोऽपि ॥ ६ ॥

ईश्वरेच्छयैश्वर्यादितिरोभावं स्वमते निरूप्य मतान्तरेणापि नियतधर्मवादेन निरूपयति । देहयोगाद्वा । देहसम्बन्धादेवास्य सर्वतिरोभावः । विपर्ययो वा । अपिशब्दादन्यत् । अस्मिन् पक्षे देहवियोग एव पुनरैश्वर्यादिप्राप्तिः । पूर्वस्मिन् कल्पे विद्यमानेऽपीति शेषः । न त्वीश्वरेच्छया विकल्पः ।

कश्चित् परशब्देन देहादिमाह । तदा अभिध्यानयोगयोरा-

बन्धयोग्याश्च । तत्राद्याः सेवायोग्या इति तेषु स्वरूपानन्दमात्रस्यैव तिरोभावो, न धर्मरूपस्य, नाप्यैश्वर्यादेः । द्वितीयेषु यथायोग्यं सर्वेषां तिरोभाव इति निर्णयादिति । अत्र गमकमाहुः । * अत एवेत्यादि * । नन्वत्रैतन्निरूपणस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः । * निद्रा चेत्यादि * । तस्य प्रयोजनमाहुः । * अन्यथेत्यादि * । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * किञ्चिदिति * । दुःखित्वानुपपत्त्यादिकम् ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * ईश्वरेच्छेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * देहेत्यादि * । वाशब्दोऽवधारणे, अनादरे वा । सूक्ष्मदेहसम्बन्धादेवास्य सः । आनन्दैश्वर्यादीनां तिरोभावो विपरीतज्ञानं वा । अपिशब्दादन्यद् बन्धदुःखादि । एतस्य पक्षस्य जघन्यत्वज्ञापनाय पक्षद्वयतारतम्यं स्फुटीकुर्वन्ति । * अस्मिन्नित्यादि * । * नन्वित्यादि * । क्वचिदीश्वरेच्छया क्वचिद्देहयोगेनेति विकल्पो नात्राभिप्रेत इत्यर्थः । उक्तव्याख्यानदार्ढ्यार्थं व्याख्यानान्तरं दूषयितुमनुवदन्ति । * कश्चित्परशब्देन देहादिमाहेति * । देहाऽऽ

कस्मिकता स्यात् । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति विरोधश्च ।

काश्चित्तु तस्याभिध्यानात्, तृतीयं देहभेद इति श्रुत्यनुरोधेन जीवकर्तृकाभिध्यानं मत्वा, अतिरोहितमिति कल्पयति । विपर्यय-शब्देन च मोक्षम् । बह्वध्याहारेण च सूत्रद्वयं योजयति । तद्

रम्भकं कर्मेत्यर्थः । इदं च न प्रसिद्धषड्भाष्यस्थम् । मध्वरामानुजशैवभिक्षुभिः पराभिध्यानपदे ब्रह्मकर्तृकाभिध्यानस्यैव व्याख्यानात् । अत इदानीमुत्सन्नस्यैव कस्य चिन्मतस्योल्लेखः । दूषयन्ति । * तदित्यादि * । * आकस्मिकतेति * निर्हेतुकता । तथाच देहारम्भकेन कर्मणा बन्धे विपरीतज्ञाने चाभ्युपगम्यमानेऽभिध्यानयोगयोर्निर्हेतुकतया तत्पदप्रयोगवैयर्थ्यं स्यात् । बन्धादेः कर्माद्यधीनत्वे ईश्वरस्य सर्वनियन्तृत्वभङ्गेन सर्वस्येत्यादिश्रुतिश्च विरुध्येतेत्यत उपेक्ष्यमित्यर्थः । शङ्करभास्कराचार्ययोर्मतमाहुः । * काश्चित्त्वित्यादि * । ऐकमत्यादेकवचनेनोल्लेखः । श्रुतिस्तु श्वेताश्वतरस्था । ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः, तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम इति । अर्थस्तु— देवं ज्ञात्वा-देवज्ञानेन सर्वेषां पाशानां बन्धकानां पुण्यपापादीनामपहानिर्दाहः क्षीणैर्दग्धैः क्लेशैरविद्यास्मितादिभिर्जन्ममृत्युप्रहाणिः पुनः पुनर्जन्ममरणप्रवाहनिवृत्तिः तस्याभिध्यानात् परमेश्वरविषयकाच्चिन्तनात् देहभेदे देहनिवृत्तौ, देहभेदैरितिपाठे नानादेहैः तृतीयं विश्वैश्वर्यं ऐहिकाच्चान्द्रादिलोकसम्बन्धिनश्चैश्वर्यादतिरिक्तं ब्रह्मलोकसम्बन्ध्यैश्वर्यं भवेदिति शेषः । ततः केवलो ब्रह्मभूत आप्तकामो भवतीति । तृतीयदेहभेदे इति पाठे तु ऐहिकात् पारलौकिकाच्च तृतीयो ज्ञानदेहस्तस्य निवृत्तौ सत्यां विश्वैश्वर्यं प्राप्य ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थो ज्ञेयः । एतस्यां श्रुतौ पराभिध्यानपदेन परमेश्वरविषयकं ध्यानम् उच्यत इति शब्दसाम्यकृतेन एतदनुरोधेनेश्वरविषयकं जीवकर्तृकाभिध्यानं सौत्रत्वेन विचार्य पूर्वं तिरोहितमैश्वर्यं तस्माद्धेतोरतिरोहितं भवतीति कल्पयति । तत ईश्वरादेवास्य बन्धविपर्ययौ ईश्वरापरिज्ञानाद् बन्ध ईश्वरपरिज्ञानान्मोक्ष इति । तद् दूषयन्ति । * तदित्यादि * । तथाच यदि ब्रह्मवादं जानीयादिह योग-

ब्रह्मवादापरिज्ञानादसङ्गतेश्च साधनोपदेशस्य भ्रान्तोक्तमित्युपेक्ष्यम् । निद्राया विवेकज्ञानाभावावसरत्वाद् यथा व्याख्यात एवार्थः ॥ ६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

प्रसङ्गाज्जीवस्याज्ञानं निरूप्य सुषुप्तौ केवलमज्ञानं निरूपयितुं स्थानस्वप्नाभावे निरूपयति । एवं श्रूयते । नाडीरनुक्रम्य, तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति । तथा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति । तत्र संशयः । स्वप्नवत् प्रपञ्चसृष्टि

सूत्रं सिद्धान्तीयत्वेन नोरीकुर्यात् चाशब्दं च जीवेश्वरान्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थं न व्याकुर्यात् । ब्रह्मवादेऽन्येषां हेतूनामिदमनेनैवमेवं करिष्यामीतीश्वरेच्छायाः शरीर एव व्यापारतया निवेशाद् अवान्तरेऽस्मिन्नवस्थाप्रकरणे ईश्वराभिध्यानरूपसाधनोपदेस्याऽसङ्गतेश्च तथेत्यर्थः । स्वोक्तव्याख्यानस्योचितत्वाय पूर्वोक्तां युक्तिं स्मारयन्ति । * निद्राया इत्यादि * । इदं हि निद्राप्रकरणम् । निद्रा च तदैवावसरं प्राप्नोति यदा विवेकज्ञानं न भवति । अतो ज्ञानतिरोभावस्यैवात्र वक्तव्यत्वात् तस्य चोक्तरीत्यैव बोधाद् यथोक्त एवार्थ इत्यर्थः ॥ ६ ॥ १ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * प्रसङ्गादित्यादि * । * अज्ञानमिति * विपरीतज्ञानजनकमज्ञानम् । स्थानपदेनाज्ञानस्थानं बोध्यम् । अस्य सूत्रस्याधिकरणत्वाय विषयवाक्यान्याहुः । * एवमित्यादि * । अत्र प्रथमं वाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादस्थम् । द्वितीयं बृहदारण्यकीयज्योतिर्ब्राह्मणस्थम् । * तत्र संशय इति * । सुषुप्तौ सृष्टिकरणस्य संशयः । काठकवाक्ये सृष्टिनिर्माणश्रावणं विषयश्रुतौ दर्शनाभावमात्रश्रावणं च सन्देहबीजम् । तदेतत् पूर्वपक्ष एव सूचयन्तस्तमाहुः ।

मायिकीमपि भगवान् करोति, न वेति संशयः। तत्र, य एष सुप्तेषु जागर्तीत्यत्र जीवस्वापमात्रे भगवत्स्रष्टृत्वोक्तत्वात्, स्वप्नं न कञ्चन पश्यतीत्यत्रापि दर्शनमात्रनिषेधाद्, न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति च जागरणस्वप्नप्रपञ्चयोरविशेषेणादर्शनकथनात् सुषुप्तावपि प्रपञ्चनिर्माणमस्तीत्यवगन्तव्यम्। ततश्च कस्यामप्यवस्थायां प्रपञ्चव्यतिरेकाभावान्मुक्तावपि स्यात्। स्वाप्ययसम्पत्त्योरज्ञानमात्रविशेषात् सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति। तस्माद् बाह्यसत्सम्पदोर्विद्यमानयोरपि यथा ज्ञानाभावाद् अग्रहणम्, एवं प्रपञ्चस्यापीत्येवं प्राप्ते, उच्यते। तदभावो नाडीषु। तस्य स्वप्नस्याभावो नाडीषु। तथा आत्मनि च। कुतः?। तच्छ्रुतेः। प्रपञ्चाभावश्रुतेः। कामनया हि प्रपञ्चः। सुषुप्तावस्थाया अकामरूपत्वश्रुतेः। तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामꣳ रूपमिति। नाडीषु आत्म-

———

* तत्रेत्यादि * मुक्त्यवस्थायामपि बाह्यप्रपञ्चसत्तापादनं पूर्वपक्षयुक्तिफलम्। सत्ताया द्रष्टृदर्शनव्याप्तिदर्शनात् तदभावे प्रपञ्चसत्ताभाव इत्याशङ्क्य परिहरति। * स्वाप्ययेत्यादि *। तथाच सत्तादर्शनयोर्व्याप्त्यभावात् तदभावमात्रेण सत्ताभावो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः। सिद्धान्तं व्याचक्षते। * तस्येत्यादि *। * स्वप्नस्येति * मायिकसृष्टेः सा प्रपञ्चाभावश्रुतिः केत्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादनेन स्फुटीकुर्वन्ति। * कामनयेत्यादि *। हि यतो हेतोः, कामं काममिति स्वप्नसृष्टिबोधकवाक्ये कामविषयाणां निर्माणश्रावणात् पुरुषकामनया स प्रपञ्चो बोधितः। बृहदारण्यके तु, तद्वा अस्यैतदित्यनेन सुषुप्तावस्थाऽकामरूपजीवस्य श्राव्यते। अतः स्वप्नसृष्टिहेत्वभावबोधिका या सुषुप्तावस्थाया अकामरूपत्वश्रुतिः सैव तच्छ्रुतिस्तस्याः। तथाच यथा ज्योतिश्चरणाधिकरणे प्राकरणिको व्युत्पादनसापेक्षो हेतुः साधकस्तथाऽत्रापीत्यर्थः। एवं व्याख्याने बीजं तु तदभावपदस्य लाक्षणिकतानिवृत्तिर्बोध्या। एवं स्वप्नाभावनिरूपणं व्याकृत्य स्थाननिरूपणं व्याकुर्वन्तो मतान्तरादत्र विशेषमाहुः। * नाडीष्वित्यादि *।

नि चेति ग्रहणात् सुषुप्तिर्द्विविधेति सूचयति । तथाहि हिता नाम नाड्यः पुरीततन्ता हृदयदेशाद् बाह्या, आभ्यन्तरः परमात्मा, हृदयदेशस्तु जीवस्य इन्द्रियाणाञ्च स एव देशः । तत्र निद्रया भगवच्छक्त्या बहिर्दृष्ट्याच्छादने भगवल्लीलायां तां पश्यति । तत्राप्याच्छादने गाढसुप्तो ज्ञानरहितः क्रियाशक्त्या अन्तर्भगवन्तं वा प्रविशति । बहिर्नाडीषु वा समायाति । अत एव बृहदारण्यकषष्ठे, यत्र सुप्तो न कञ्चनकामं कामयत इति वारद्वयमाह, ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः, तद्वा अस्यैतदात्मकाममितिभेदेन । सुषुप्तिस्तूभयत्र ज्ञानशक्तेः सर्वथा तिरोधानात् । तस्मात् सुषुप्तौ न प्रपञ्चसृष्टिः ॥ ७ ॥

---

* हृदयदेशाद् बाह्या इति * हृदयदेशाद् बाह्यदेशं प्राप्य स्थिता इत्यर्थः । * आभ्यन्तर इति * हृदयदेशादाभ्यन्तरः । * तामिति * स्वाप्निकीं भगवल्लीलाम् । द्वैविध्ये प्रमाणमाहुः । * अत एवेत्यादि * तदेव स्फुटीकुर्वन्ति । * ता वा इत्यादि * तथाच बृहदारण्यके यत्र सुप्त इत्याद्युक्त्वा किं तत् स्वापस्थानमित्याकाङ्क्षायां, ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्य इति पूर्वमुक्त्वा पुनरपि तथैवोक्त्वा तद्वा अस्यैतदित्यादिना आत्मरूपं स्थानान्तरमुक्तम् । तस्मात् सुषुप्तेर्द्वैविध्यम् । उभयत्रापि कामनाभावाच्च न सृष्टिरत एव च न मुक्तावपीत्यर्थः । यत्तु, तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवतीति, ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति, तासु तदा भवतीति च, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति, सता सोम्य तदा सम्पन्न इत्यादीनि दहरदृप्तबालाकीयबालाकीयानि विषयवाक्यान्युपन्यस्य किमेतेषां नाडीपुरीततत्परमात्मनां परस्परनिरपेक्षाणां सुषुप्तिस्थानत्वमुत परस्परसापेक्षतयैकस्येति संशये, परस्परनैरपेक्ष्यमयुक्तम् । तथा सति व्रीहियववद्विकल्पापत्त्या पक्षे बाधापत्तेः । नच नाडीषु सृप्तो भवति, पुरीतति शेते, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इत्येकविभक्तिनिर्देशेनैकार्थत्वाद् विकल्पस्यो-

चितत्वं शङ्क्यम । प्रासादे शेते पर्यङ्के शेते इत्यादौ नानार्थत्वसमुच्च-
ययोरप्येकविभक्तिदर्शनेन हेतोः साधारणत्वात् । तासु तदा भवति
यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राण एवैकधा भव-
तीति कौशीतकिश्रुतौ प्राणाख्यस्य परमात्मनो नाडीसमुच्चयावधार-
णात् । यत्र पुनः केवलनाडीनामेव सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रावणं तत्रापि
ब्रह्मणः प्रतिषेधाभावान्नाडीद्वारेण ब्रह्मण एव स्थानत्वस्य युक्तत्वात् ।
नच द्वारत्वे नाडीषु सुप्तो भवतीति सप्तमीविरोधः । सञ्चारस्थान-
त्वेन तदविरोधात् । गङ्गया सागरं गच्छतो गङ्गायां स्थितिवत् तदु-
पपत्तेः । तस्मान्नाडीब्रह्मणोः समुच्चयः । एवं पुरीतद्ब्रह्मणोरपि ।
पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां सङ्कीर्त्तनात् । योऽन्तर्हृदय आकाशस्त-
स्मिञ्छेत इति प्रकृत्य, पुरीतति शेत इति कथनात् । हृदयाकाशस्य
ब्रह्मत्वं तु दहराधिकरणे सिद्धम् । पुरीतत्तु हृदयवेष्टनम् । एवञ्च
तद्वेष्टितो हृदयाकाशः प्राकारपरिक्षिप्तपुरवद् भवतीति हृदयाकाशे
शयने पुरीततोऽपि समुच्चयो जात एवेति । एवञ्च श्रुतिषु स्थानत्रय-
कथनेऽपि नाडीपुरीततोर्द्वारमात्रत्वम् । ब्रह्मैव तु सुषुप्तिस्थानमित्यु-
क्तम् । तत्र पुरीतत्समुच्चयं त्वनुमन्यामहे । एकवाक्यगतत्वात् । ना-
डीनां समुच्चयं तु न मृष्यामः । बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे यत्र सुप्तो
न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ता वा अस्यैताः
हिता नाम नाड्य इति, अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न
कञ्चन स्वप्नं पश्यति तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामꣳ रूपं त-
द्यथा प्रियया स्त्रियेति नाडीपरमात्मभेदेन, अथ शब्दात् प्रकृतच्छेदेन
च श्रुतस्य, यत्र सुप्तवाक्याभ्यासस्य विरोधात् । अभ्यासप्रकृतच्छे-
दाभ्यां सिद्धे सुषुप्तिस्थानभेदे विकल्पस्यापि प्राप्ततया दुष्टत्वाभावा-
त् । ताभिः प्रत्यवसृप्येत्युक्ते नाडीषु सर्पण इवार्थादपि तत्प्राप्तेश्च ।
एवं सति कौशीतकीये, अथास्मिन् प्राण एवेति वाक्येऽपि विकल्पा-
र्थक एवाथशब्दो ग्राह्यः । आनन्तर्यार्थकत्वेऽपि पूर्वापरकालभेदस्य
प्राप्तत्वेन पूर्वकालिकस्य नाडीषु सुष्वापस्याबाधात् । अपरकालिक-
स्य प्राण एकीभावस्यापि भगवदिच्छाकृतप्रत्यवसर्पणतः सुखेन
सिद्धेश्च । नच नाडीस्वापवाक्ये ब्रह्मणोऽप्रतिषेधात् प्राप्तिरिति वा-
च्यम् । आभ्यासिकभेदादेवार्थात् तत्प्रतिषेधसिद्धेः । अन्यथा तद्वै-
यर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वादिति । एवञ्च सुष्वापोत्तरकालीनस्मरणे-

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

प्रबोधे सन्देहः । प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवेति जीवसमान-

---

ऽपि कदाचित् सुप्तस्य स्वापविशेषणतया भानं कदाचिच्च नेत्यपि युज्यते । नच नाडीषु स्वापे प्रपञ्चदर्शनप्रसङ्गः । सुषुप्तौ कामाभावश्रावणेन मनसो लयावगमात् करणाभावेन मायिकप्रपञ्चानुत्पत्त्या बाह्यस्य च विप्रकृष्टतया करणलयेन च तदप्रसङ्गात् । अतो न दर्शनाभावार्थमपि सत्सम्पत्त्यपेक्षा । किञ्च । सूत्रकारस्यापि सुप्तिद्वैविध्यमेवाभिप्रेतम् । अन्यथा. तदभाव आत्मनि तच्छ्रुतेरित्येव सूत्रयेत् । तावतैव द्वैतदर्शनाभावपाप्मसंसर्गाभावयोः । सिद्ध्या नाडीचकारयोर्निर्देशस्य वैयर्थ्यात् । तेनैतत् सिद्धम् । नाडीपरिवर्त्तने स्वप्नदर्शनम् । तासां प्रान्तभागे पुरीतन्निकटे सुषुप्तिः । पुरीतदऽन्तर्हृदये आकाशे सत्सम्पत्तिरिति । ननु भवत्वेवं तथापि विकल्पस्य कथमदुष्टत्वमिति चेत् । उच्यते । विकल्पे हि प्राप्तप्रामाण्यपरित्यागोऽप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः . परित्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति ब्रह्मवाक्यकोटौ दोषचतुष्टयम् । एवं नाडीवाक्यकोटौ दोषचतुष्टयं व्रीहियववाक्यवद्योजितेऽष्टौ दोषा इति हि भवतां मतम् । तत्र प्रामाण्याप्रामाण्ययोः स्वरूपं विचारणीयम् । किं सदर्थबोधकत्वं प्रामाण्यमसदर्थबोधकत्वम् अप्रामाण्यम्, उत बोधकत्वं प्रामाण्यमबोधकत्वमप्रामाण्यम्, अथवा अनुष्ठापकत्वं प्रामाण्यमननुष्ठापकत्वमप्रामाण्यमिति । तत्र नाद्येन । वाक्यद्वयेनाऽपि सदर्थबोधस्य जायमानतया तत्त्यागस्याभावेनासदर्थबोधकत्वस्याप्यनङ्गीकारेण तत्कृतदोषाणामत्राभावात् । अत एव न द्वितीयेन। नापि तृतीयेन । वाक्यद्वयस्यापि सिद्धार्थपरतया अनुष्ठापकत्वस्याभावेन त्याज्यत्वस्य तत्रायोगात् । अननुष्ठापकत्वस्य सर्वसम्मतत्वेन विकल्पानङ्गीकर्त्तृमतेऽपि तुल्यतया तत्र पर्यनुयोगानवकाशात् । तस्मात् पूर्वोक्तमनवद्यम् ॥ ७ ॥ २ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * प्रबोधे सन्देह इति * । तथाच तन्निरासायेदमधिकरणमित्यर्थः । विषय-

धर्मप्रकरणे निरूपितम् । ततो नाडीभ्यः पुनर्हृदयदेशं गत्वा भगवतो वा समागत्य जागर्तीति ? आहोस्विद् यत्र स्थितस्तत एव जागर्तीति ? । तत्र श्रुत्यनुरोधाद् हृदयदेशमागत्य जागर्तीत्येवं प्राप्ते उच्यते । अतो नाडीभ्य एव प्रबोधः । गर्भपतितस्य प्रबोधे हि

———

वाक्यमाहुः । * प्रतियोनीत्यादि * इदं बृहदारण्यकीयज्योतिर्ब्राह्मणस्थम् । स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवेति । अर्थस्तु, स प्रकृतो जीवात्मा वै निश्चयेन एषः स्वयञ्ज्योतिः । एतस्मिन् सम्प्रसादे, सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति सम्प्रसादः सुषुप्तिस्थानं तस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा क्रीडित्वा सता सम्परिष्वज्य चरित्वा. चर गतिभक्षणयोः । तदानन्दं भुक्त्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च । चकारात् तदुभयफलभूते सुखदुःखे स्वाप्ने नाडीष्वनुभूय, प्रतिन्यायम्, आयो गमनं नितरामायो न्यायः पूर्वस्माद् गमनात् प्रातिकूल्येन गमनं प्रतिन्यायस्तद्यथा स्यात् तथा प्रतियोनि, यतः सम्प्रसादं समागतस्तत्स्थानं योनिस्तल्लक्ष्यीकृत्य आद्रवत्यागच्छति बुद्धान्ताय जागरणायेति ।

अन्ये तु रमणं स्वरूपानन्दानुभवः । आनन्दभुगिति श्रुतेः । चरणं सुषुप्तावीश्वरसम्पत्तिः । सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुतेः । पुण्यदर्शनं त्वानन्दानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । सुखमहमस्वाप्समित्यनुभवात् । पापदर्शनं त्वज्ञानानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । न किञ्चिदवेदिषमित्यनुभवादि, नेति श्रुतेरित्याहुः । तदग्रे विचारणीयम् । संशयाकारमाहुः । * तत इत्यादि * । * भगवतो वा समागत्येति * । भगवतः [?]काशाद् हृदयदेशं समागत्य । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । श्रुतौ चरित्वा प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायेति गमनार्थकधातूत्पन्नक्त्वाप्रत्ययेन प्रतियोन्याद्रवणात् पूर्वकाले गमनं श्राव्यते । अतस्तदनुरोधात् स्वस्थानं हृदयदेशमागत्यैव जागर्त्तीत्येवं प्राप्त इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अत इत्यादि * श्रुतौ हि प्रतिन्यायमाद्रवणमुक्तम् । तच्चागमनक्रियारूपम् । तादृशी च

ततो गमनम् । प्रतियोन्याद्रवणन्तु भगवत इति । किञ्च । प्रबाधोऽस्मात् । अस्मादात्मनः सकाशादेव प्रबोधः । प्रिययेव सम्परिष्वक्तस्य बोधाभावे कथमागमनम् । अत एव सम्परिष्वक्तो निबिडनिद्रः । तस्माद् यत्रैव तिष्ठति तत एव प्रबोध इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु प्रिययेव प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्तस्य ब्रह्मलोकं गतस्य प्रबोधेन ज्ञाने मुक्त एव भवेन्न तु पुन-

---

क्रिया, न जागरणं विनोपपद्यते । अतः प्रतिकूलागमनरूपाज्जागरणलिङ्गान्नाडीभ्य एव प्रबोधः । युक्तं चैतत् । गर्त्तपतितस्य प्रबोध एव ततो गमनं लोके यतो दृश्यते । न च चैरित्त्वेत्यस्य विरोधः । चर गतिभक्षणयोरिति भक्षणार्थस्यैव तत्र ग्राह्यत्वात् । आनन्दभुगिति श्रुत्या भोगस्य तत्रोक्तत्वादिति । नच तत्र प्रबुद्धोऽन्यत्र कुतो न गच्छतीति शङ्कनीयम् । श्रुत्यन्तर इन्द्रियाणां यथास्थानं विप्रतिष्ठावदत्र जीवस्य प्रतियोन्याद्रवणं भगवत एव । तस्यैव प्रेरकत्वात् । किञ्च । प्रतियोन्याद्रवणवत् प्रबोधोऽपि भगवद्धेतुकः । न हि स कर्मणेति वक्तुं शक्यम् । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेति श्रुतेः । किञ्च । तत्र प्राज्ञेन सम्परिष्वक्तः प्रियया स्त्रियेव । न हि तादृशस्य बोधाभावे ततो निर्गत्यागमनं सम्भवति । अत एव सम्परिष्वक्तो निबिडनिद्रः । यदा हि भगवता परिष्वङ्गस्त्यज्यते तदाऽयं प्रबुध्यते । प्रतियोन्याद्रवति च । एवं सति तदभिप्रायाण्येव, सत आगत्य न विदुः सत आगच्छामह इत्यादीनि वाक्यानि न तु स्थानान्तराभावाभिप्रायाणि । स्थानान्तरसद्भाव उपपत्तेरुक्तत्वात् । अतो यत्रैव स्वपिति तत एव प्रबुध्यते, न तु हृदयदेशमागत्येति सिद्धम् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * एतेनाधिकरणान्तरत्वं निवारितम् । तुशब्दव्याख्यानमुखेन शङ्कां व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि *। अत्र समायात्वि-

रागच्छेत्। अतो भगवदिच्छया देहनिर्वाहाय तत्स्थाने नियुक्तोऽन्य एव जीवः समायातु। अन्यतः प्रबोधे तु स एव। व्यवहारस्तु तावता सेत्स्यति। मुक्त्यर्थं प्रयत्नस्तु न कर्तव्य इत्याशङ्क्य परिहरति तुशब्दः। अस्मादपि प्रबोधे स एव। कुतः?। कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः। चत्वारो हेतवः। लौकिकवैदिकयोर्ज्ञानकर्मभेदात्। तत्र लौकिके कर्मणि सामिकृतकर्मणः शेषसमापनात्। न हि कश्चिदपि सुषुप्तप्रतिबुद्धः सामिकृतं न समापयतीति क्वचित् सिद्धम्। तथाऽनुस्मृतिः। न हि पूर्वदृष्टं न स्मरतीति क्वचित्। सिद्धम्।शब्दाश्च, पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन, क्वैष तदाऽभूत्, कुत एतदागादिति। तथा सति सम्पद्येत्यादयश्च, विधयश्च श्वोभूते ब्रह्माणं वृणीते, श्वोभूते शेषं समाप्नुयात्, एक एव यजेत, द्वादशरात्रीर्दीक्षितः स्यादित्यादि, यः कामयेत वीरो

स्पष्टमेक आक्षेपः। अन्यत इत्यादिस्त्वन्यः। तथाच लाघवाद् द्वितीयः पक्ष एवादर्त्तव्य इति युक्तम्। किञ्चान्यस्मिञ्जीवे तत्रागते पितृपुत्रभर्तृभार्यादिव्यवहारविघातापत्तौ स भगवता योगिप्रवेशन्यायेन सेत्स्यतीति कल्प्यम्। किञ्च। मुक्त्यर्थयत्नस्तु न कर्त्तव्यः। निद्रयैव तत्सिद्धेः। तेन साधनशास्त्रवैफल्यम्। अन्यतः प्रबोधे तु न कश्चिदपि दोष इति स एवादर्त्तव्य इत्याशङ्क्येत्यर्थः। परिहारं व्याकुर्वन्ति। * अस्मादित्यादि * सिद्धमित्यन्तेन * लौकिकं हेतुद्वयमुक्तम्। वैदिकं हेतुद्वयं व्याकुर्वन्ति* शब्दाश्चेत्यादि *। तथाच सौषुप्तिकसत्सम्पत्त्या मुक्तौ पुण्यपापात्मकफलाभावादुक्तवाक्यं विरुध्येत। क्वैष इत्यत्राप्येष इत्यनेन सुप्तम्, आगतं चैकमेव परामृशति। तदपि विरुध्येत। सति सम्पद्येत्यत्रापि सर्वासां प्रजानामज्ञानं वदति। यदि ता मुक्ताः स्युस्तदा अज्ञानोक्तिरपि विरुध्येत। अत एते शब्दाः सुप्तप्रबुद्धस्यैकस्यैव ज्ञापकाः। एवं विधयोऽपि। ननु भवत्वेवमेकस्तथापि भगवत एव प्रबोधे मुक्त्यापत्तिः कथं परिहर्त्तव्येत्यत

म आज्ञायेतेत्यादयः । भगवतैव मर्यादारक्षार्थं तथा करणम् । पूर्वपक्षोक्तयो दुर्बलाः । तस्मात् स एव प्रतिबुद्ध्यते ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यत्र कर्मानुस्मृतयो न सन्ति, तत्राऽन्यो भविष्यति । क्वचिन्मूर्च्छादिविशेषे सर्वस्मृतिनाशेन मुग्धभावदर्शनात् । तत्र यथा लौकिकवैदिकव्यवहारास्तथाऽन्यत्रापि भविष्यन्ति । अनुस्मरणादयश्च बुद्धिवृत्तयः । गङ्गाप्रवाहजलस्य गङ्गावद् य एव चिदंशस्तत्रायाति स एव तथा भवतु, किं स एवेति निर्बन्धेनेत्याशङ्क्य परिहरति । मुग्धे मुग्धभावे अर्द्धसम्पत्तिरे-

---

आहुः । * भगवतेत्यादि * । अयमर्थः । नायमात्मेति श्रुत्या भगवज्ज्ञानं प्रति वरणमेव साधनम् । तच्च मर्यादायां साधनद्वारैवेति मर्यादारक्षार्थं भगवता बोधसमये मुक्त्यजनकस्याज्ञानस्य करणाद्, न मुक्तिरिति शेषः । सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इत्यादिश्रुत्या तथा निश्चयात् । अतः पूर्वपक्षयुक्तीनां दुर्बलत्वाद् भगवतः सकाशात् प्रबोधेऽपि स एव प्रबुध्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * एतदेव विभजन्ते * नन्वित्यादि * यत्रैते हेतवः सन्ति तत्र स एव भवतु । यत्र पुनरैक्यसाधका एते हेतवो न सन्ति, यथा मूर्च्छाविशेषनिवृत्त्यनन्तरमतिमुग्धे अमरुनामके राजनि तद्देहे शङ्कराचार्यजीवप्रवेशस्य लोके प्रसिद्धेः । अतस्तादृशे मुग्धे यथा लौकिकवैदिकव्यवहारास्तथा सौषुप्तिकेऽप्यन्यजीवे भविष्यन्ति । किञ्च । अनुस्मृत्यादयो बुद्धेर्वृत्तयस्ता जाग्रत्यपि नाना भवन्ति । अतो गङ्गाप्रवाहे पतितस्य जलान्तरस्यापि यथा गङ्गावद् व्यवहारस्तथा य एव चिदंशस्तस्मिन् बुद्धिवृत्तिप्रवाह आयाति, स एव पूर्वकर्मसमापनकर्त्ता भवतु । एवं शब्दा विषयश्च बुद्ध्यैक्यमादायैव नेतव्या इति लौकिकवैदिकव्यवहारसिद्धौ किं स एव समायातीति निर्बन्धेनेत्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * मुग्ध इत्यादि *

थ, न सर्वा । न हि मुग्धस्य यज्ञादावधिकारोऽस्ति । पूर्वप्रवृत्तानि तु जीवनाधिकारात् क्रियन्ते । लौकिकव्यवहारोऽपि नापूर्वः सिद्ध्यति । पूर्वोक्तहेतुसद्भावे तु न कोऽपि दोषः । अतो मुग्धे अर्द्धसम्पत्तिः पूर्वैव, नोत्तरा । कुत एतत् । परिशेषात् । स एव वा न वेति निश्चयप्रमाणानामभावादर्थात् सन्देहोऽवशिष्यते । तस्मात्

मूर्च्छाद्यनन्तरं जीवतो मुग्धभावे अर्द्धसम्पत्तिस्तत्तदितरानिश्चायिका साधारण्येव बुद्धिर्विचारकस्य भवति, न सर्वा, नान्यतरनिश्चायिकेत्यर्थः । कथमर्द्धेत्याकाङ्क्षायामेतदेव व्युत्पादयन्ति । * न हीत्यादि * । * मुग्धस्येति * मूर्च्छोपरतावपि निवृत्तपूर्वसंस्कारस्य । अयमर्थः । शास्त्रार्थवत्त्वाधिकरणे कर्त्तृत्वं जीवगतमेव, न तूपाधिगमिति स्थितम् । अतः शब्दा विधयश्च जीवमेव विषयीकुर्वन्ति । तत्राऽर्थी समर्थो विद्वानित्यादिनोक्तो यो यज्ञाद्यधिकारः स मुग्धस्य तस्यापि नास्त्यर्थित्वाद्यभावादतोऽपूर्वाणि न क्रियन्ते । पूर्वप्रवृत्तानि स्वग्निहोत्रादीनि जीवनाधिकारात् क्रियन्ते । एवं लौकिकव्यवहारोऽपि पूर्व एव निर्वहति, नापूर्वः कोऽपि सिध्यति । असिद्धे च तस्मिंस्तत्र स वा, अन्यो वेति निर्णेतुं न शक्यते । लोके अमरुशरीरे अन्यस्यैव । ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्मखण्ड उपवर्हणगन्धर्वशरीरे तस्यैव प्रवेशस्मरणात् । वसिष्ठोपदिष्टविस्मृतमन्त्रपूजादेस्तत्पत्न्या बोधनेनातिमुग्धताया अपि स्मारणाच्च । अतो यत्र मुग्धभावानन्तरं कर्मानुस्मृत्यादिहेतूनां सद्भावस्तदा तु स एव तत्र जीव इति न कोऽपि शब्दादिविरोधदोषः । यत्र पुनरनुस्मृत्याद्यभावस्तत्र, अत उक्तदोषाद् हेतूनां पूर्वैव सम्पत्तिर्नोत्तरेत्यर्द्धैव विचारकस्य बुद्धिरित्यर्थः । अत्र पृच्छति । * कुत इत्यादि * एतद् अर्द्धमपि कुत इत्यर्थः । तत्रार्द्धसत्तायां हेतुं विवृण्वन्ति * स एव वा न वेत्यादि * । प्रसक्तप्रतिषेधे, यः प्रसक्तस्तदप्रतियोगी स परिशेषः । प्रकृते च, स एवायं न वेति सन्देहे एकतरनिश्चयजनकप्रमाणानामभावात् सन्देह एवार्थान्निषेधाप्रतियोगित्वेनावशिष्यते । अतः स एव परिशेष इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । उक्तविधात् परिशेषरूपात्सन्देहान्मुग्धेऽर्द्धप्रतिपत्तिरर्द्धं ज्ञानं विचारकस्य तस्मादेव पूर्वा सम्पत्तिर्न तु नि-

सन्देहान्मुग्धे अर्द्धप्रतिपत्तिः । न तत्र प्राणायनविघातकृता मूर्च्छा विचार्यते । तस्याः प्राणधर्मत्वात् । यथा बाल्यं शरीरधर्मः। व्यर्थश्च विचारः । जीवावस्था एव हि विचार्यन्ते । केवलसाक्षिवादस्तु न ब्रह्मवादः ।

भयात् । अतो मुग्धदृष्टान्तेन न सौषुप्तिकसिद्धान्तभङ्ग इत्यर्थः । किञ्चात्र प्रतिपत्त्यादिपदमनुक्त्वा यत् सम्पतिपदमुक्तं तेन मुग्धे मूर्च्छितेऽर्द्धसम्पत्तिः । यथा नाडीषु सतो नैकट्याद् दुःखाभावमात्ररूपाऽर्द्धसम्पत्तिस्तथेति बोध्यते । तेन कालीयदमनस्थले मूर्च्छितस्यार्द्धसम्पत्त्या इन्द्रियाणां प्राणानां च पुनरागमनं यदुक्तं तदपि न विरुद्ध्यत इति बोधितम् । अनुस्मृत्या च स एव जीव इत्यपि । अविचारस्तु जीवावस्थाभावत्वादेवेति च । एवमत्र प्रासङ्गिकपरिहारेण सुषुप्तः प्रबुद्धः स एव न त्वन्य इति निर्णीतम् ।

अन्ये तु अस्मिन् सूत्रे मुसलाद्यभिघातजन्यां मूर्च्छां विचारयन्तो, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तमिति तिस्रोऽवस्था बृहदारण्यके जीवस्योक्तास्ताः पूर्वं विचारिताः।उत्क्रान्तिश्चतुर्थी. साऽग्रे विचारयिष्यते । इयं तु न जाग्रत्स्वप्नयोरन्तर्भवन्ति । ज्ञानाभावात् । नापि सुषुप्तौ । निमित्तभेदादाकारभेदाच्च । नापि मरणे प्राणोष्मणोरुपलम्भात् । अतः परिशेषादियं पञ्चमीत्याहुः । तद् दूषयन्ति । * न तत्रेत्यादि * तत्रावस्थासु इन्द्रियादिस्थानभूतगोलकाभिघातकृता मूर्च्छा तु न विचार्यते । तस्याः प्राणानां स्वस्थानपरित्यागेन जायमानतया प्राणधर्मत्वात् । अतो यथा बाल्यं शरीरधर्मो न विचार्यस्तथेयमपि । किञ्चायं व्यर्थो विचारः । यथा भवन्मते नाड्यः पुरीतद्वा सुषुप्तिस्थानमिति विज्ञानेन न किञ्चित्प्रयोजनं तथैतज्ज्ञानेनापि न किञ्चित् प्रयोजनम् । यत्तु पुनर्भामत्याम् एतस्या अवस्थान्तरत्वे तत्प्रविलयाय यत्नान्तरमास्थेयमित्येतद्विचारप्रयोजनमुक्तम् । तदपि तदा युज्येत यदि सूत्राणि संसारव्यवहाराय प्रवृत्तानि स्युः । आराज्ज्ञानोपयोगस्तु शरीरायोग्यस्याप्यस्तीति वयसः स्थापनमपि सूत्रे विचारयेत् । अतो न किञ्चिदेतत् । नच जीवस्य केवलं साक्षित्वात् सर्वा अप्यवस्थास्तदुपाधीनामेवेति प्राणावस्थारूपाया अस्या अपि विचारे को दोष

तस्मादेक एव जीवः स्वप्नादिदोषसम्बन्धरहितस्तादृशजन्मयुक्तो भगवज्ज्ञानरहितो ज्ञानाधिकारीति सिद्धम् ॥ १० ॥

इति वाच्यम् । यतः केवलसाक्षिवादो न ब्रह्मवादः । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र सम्यङ् निवारितत्वात् । अतोऽस्या जीवावस्थात्वाभावाद् वृथैवैतद्विचार इत्यस्य सूत्रस्य सुषुप्त्यधिकरणशेषत्वमेव युक्तमित्यर्थः ।

भास्कराचार्यैस्तु केवलसाक्षिवादेऽन्यद् दूषणमुक्तम् । येषामीश्वर एव साक्षात् संसारीति दर्शनं, तेषां न पूर्वपक्षोऽवकल्पते, न सिद्धान्त इति । तथाच, स एव त्विति सूत्रवैयर्थ्यापात इति तेषामाशयः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । यस्मादस्मिन्नधिकरणे यः सुषुप्तो भवति स एव प्रबुध्यते इति सिद्धम् । पूर्वाधिकरणे च स्वप्नादेर्मिथ्यात्वम् । पूर्वपादे च योग्यशरीरावाप्तिप्रकारः सिद्धस्तस्मादेक एवेत्यादिना यदुक्तं तत् सिद्धमित्यर्थः ।

भिक्षुस्तु, एतां मूर्च्छां सुषुप्तिविशेषत्वेनाङ्गीकृत्य मुग्धे अस्पष्टज्ञाने पुरुष अर्द्धसम्पत्तिरूपा सुषुप्तिर्भवति । यथा सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदेन योगो द्विविधो भवति, तथा सुषुप्तिरपीति । इमां च ब्रह्मण्यर्द्धसम्पत्तिरूपां सुषुप्तिमधिकृत्य, आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपञ्चं यत् प्रकाशत इत्यादिश्रुतयः प्रवृत्ता इत्याह । तन्न । श्रुतीनां या प्रवृत्तिः सा नाडीषु सुषुप्तिमादायाप्युपपद्यमाना न मोहावस्थामपेक्षत इति न श्रुतिभ्यस्तत्रान्तर्भावः शक्यवचनः । सुखदुःखमोहानुस्मृतीनां रोमहर्षवेपथुवैकृत्यादीनां च दर्शनेन सुषुप्तेः सकाशाद् भेदस्य स्वयमेवाङ्गीकारात् तस्याः सुषुप्तावन्तर्भावेऽपि हेत्वभावः । नचायोगिनां जीवद्दशायां बृहदारण्यकेऽवस्थात्रयस्यैवोक्तत्वाज्जाग्रत्स्वप्नयोर्वैलक्षण्ये परिशेषात् सुषुप्तावन्तर्भाव इति युक्तम् । परिशेषस्य मरणार्द्धसम्पत्तावपि तौल्यात् । नच पुनरुत्थानान्न मरणेऽन्तर्भाव इति वाच्यम् । नामभ्रान्त्या यमदूतनीतानामपि पुनरुत्थानात् । षष्ठस्कन्धे चित्रकेतुसुतस्य पुराणान्तरेषु सावित्रीपत्युः सत्यव्रतश्च पुनरुत्थानकथनाच्च । अतो मरणं सर्वप्राणदेहसम्बन्धापरतिः, मूर्च्छा तु सूक्ष्मप्राणदेहसम्बन्धावस्थिति-

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

इदानीं विषयनिर्द्धारार्थं ब्रह्मस्वरूपं विचार्यते । तत्र प्रथममन्योन्यविरुद्धवाक्यानां निर्णयः क्रियते । तदर्थमेतावत् सिद्धम् । समन्वयाविरोधाभ्यामेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति । तत्र यथा कार्यविरोधः परिहृत एवं ब्रह्मधर्मविरोधोऽपि परिहरणीयः । अन्य-

———

रिति रामानुजाचार्योक्तमेवात्र युक्तम् । परमेतद्विचारस्यात्र प्रयोजनं तैरपि नोक्तम् ।

माध्वास्तु भिक्षुवदेवाङ्गीकुर्वन्ति ॥ १० ॥ ३ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ प्रस्तूयमानस्य ग्रन्थस्य सङ्गतिं वदन्तः प्रयोजनमाहुः । * इदानीमित्यादि । * ज्ञानाधिकारिविचारोत्तरं ज्ञानविषयनिर्द्धारो युक्त इति तदर्थमवसरसङ्गत्या ब्रह्मणो विवक्षितज्ञानविषयस्य स्वरूपं पादशेषेणाग्रिम पादेन च विचार्यत इत्यर्थः । एतेन विचारेणोपनिषदां ब्रह्मबोधकताप्रकारो ज्ञातो भविष्यतीति तदर्थोऽयं विचार इति बोधितम् । नन्वस्मिन्नधिकरणे वाक्यविचारो दृश्यते, न तु स्वरूपस्येत्याशङ्क्य एतदधिकरणप्रयोजनमाहुः । * तत्र प्रथममित्यादि * । * प्रथममिति * । स्वरूपविचारात् पूर्वम् । ननु ब्रह्मस्वरूपनिर्णयः प्रथमाध्याये कृतो विरुद्धवाक्यनिर्णयश्च द्वितीयाध्याय इति किं पुनस्तन्निर्द्धारणादिनेत्यत आहुः । * तदर्थमित्यादि * । * तदर्थमिति * । स्वरूपनिर्द्धारार्थम् । तथाच कार्यमन्यस्य न भवति, किन्तु सर्वं ब्रह्मण एव कार्यमिति तत्र निर्द्धारात् सर्वत्र वेदान्तेष्वेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्येतावत् सिद्धम् । द्वितीयोक्तविरोधपरिहारोऽपि तद्विषयनिर्द्धारार्थत्वेनैव फलितो, न तु ब्रह्मस्वरूपनिर्द्धारार्थत्वेन ब्रह्मधर्मविरोधस्याऽपरिहृतत्वात् । अतस्तत्र यथा कार्ये अन्यजन्यत्वकृतो विरोधः कारणैक्यनिर्द्धारार्थं परिहृत एवं कारणभूतब्रह्मस्वरूपनिर्द्धारार्थं ब्रह्मधर्मविरोधोऽपि परिहरणीयः । अन्यथा सधर्मकं, निर्धर्मकं वा, जीव-

थाऽबोधकता स्यात् । तत्र स्वगतधर्माणामविरुद्धानामग्रिमे पादे विचारः । जडजीवधर्मत्वेन प्रतीतानामत्र विचारः क्रियते । तत्र क्वचिज्जडजीवधर्मा भगवति बोध्यन्ते, क्वचिन्निषिध्यन्ते । यथा, सर्वकर्मा सर्वकामः । नचैते जीवधर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम् । उच्चावचकर्मणां कामानां च जीवगतत्वप्रतीतेः । नेतरोऽनुपपत्तेरिति सर्वत्र वैलक्षण्यस्योक्तत्वात् । कार्यविशेषधर्माणां कारणे वक्तुमशक्यत्वात् । नच कारणधर्मा एव सर्वे कार्ये अंशे वा प्रतीयन्त इति वाच्यम् । अस्थूलमनण्वित्यादिवाक्यैः प्रापञ्चिकसर्वधर्मवैलक्षण्यस्योक्तत्वात् ।

यत् सदोषं वा, यावद्दोषरहितं वेत्यादिसन्देहानपायादबोधकता वाक्यानां स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमिदं निर्द्धारणमित्यर्थः । एवं विचारावश्यकत्वं प्रतिपाद्य तत्राऽवान्तरविषयं विभजन्ते * तत्र स्वगतेत्यादि * । * अविरुद्धानामिति * । परस्परविरुद्धत्वेऽपि भगवदीयत्वेन प्रतीततया स्वरूपाविरुद्धानाम् । एवं विषयं विभज्य प्रस्तुताधिकरणविषयादिकमाहुः । * तत्र क्वचिदित्यादि * । निषिध्यन्त इति * । अस्थूलादिवाक्येषु निषिध्यन्ते । तथाच विरुद्धवाक्यद्वयदर्शनात् संशयः । किमुभयलिङ्गं ब्रह्मान्यतरलिङ्गं वेति । पूर्वपक्षमाहुः । * नचेत्यादि * । प्रकरणाऽवरुद्धत्वान्नेति न वाच्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः * । उच्चावचेत्यादि * । * प्रतीतेरिति * । प्रत्यक्षादेव प्रतीयमानत्वात् । नच श्रुत्यपेक्षया लौकिकप्रमाणस्य निर्बलत्वात् तस्य भ्रान्तत्वमिति वाच्यम् । नेतरोऽनुपपत्तेरित्यादिसूत्रेषु सर्वत्र जीववैलक्षण्यस्योक्तत्वात् सर्वकामत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वे जीवसालक्षण्यापत्त्या शास्त्रस्यापि विरोधात् । कार्यकारणव्यवहारभङ्गापत्त्या कार्यविशेषधर्माणां कारणे वक्तुमशक्यत्वात् । शेषं स्फुटम् । तथाच धर्मविधेरुपासनार्थतयोपचारादपि नेतुं शक्यत्वान्निषेधस्य तु प्रयोजनान्तरशून्यतया स्वरूपबोधनमात्रफलकत्वेनान्यथा नेतुमशक्यत्वान्निर्विशेषलिङ्गमेव प्रतिपत्तव्यमिति प्रा-

अत्र केचिदविरोधमेवमाहुः । सर्वत्र कारणत्वाद् भगवानस्ति । ततश्च अस्थूले अस्थूलोऽनणावनणुरुच्चावचकर्तर्युच्चावचकर्ता उच्चावचकामे उच्चावचकामः पृथिव्यां सर्वगन्धो जलादावगन्धः । एवं रसादिषु । एवं स्थानतः परस्योभयलिङ्गमुपपद्यते । अथवा कारण एव रूपमरूपं चावच्छेदभेदेन अचिन्त्यसामर्थ्याद्वा । अन्यथा असतः सज्जननप्रसङ्ग इति अपिना संगृहीत इति । एतदुभयमपि न । कुतः? सर्वत्र हि । सर्वत्रैवैतादृशं रूपं भगवत उपदिश्यते । हि युक्तोऽयमर्थः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि हि एतानि वाक्यानि,

---

सम् । तत्र सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । केचिद् ब्रह्मवादैकदेशिन ऋषयो वक्ष्यमाणरीत्योभयलिङ्गाऽविरोधं व्युत्पादयन्ति । * यतो वा इमानि, सदेवसौम्येत्यादिभिर्भगवत उपादानत्वस्य सिद्धत्वात् सर्वत्रोपादेये कार्ये भगवानस्तीत्यविवादम् । ततश्च यथा पार्थिवकारणभूता पृथिवी घटपटस्तम्भादिषु कार्येषु निमित्तवशात् तत्तद्रूपतां धत्ते, तथा भगवानप्यस्थूलादिषु द्रव्येषु रसादिषु च गुणेषु तत्तद्रूपतां धत्ते इत्येवं स्थानधर्मरूपं तत्तल्लिङ्गं परस्मिन् भासत इति परस्योभयलिङ्गमुपपद्यत इत्येकं मतम् । अथवेत्यादिनोक्तं द्वितीयं मतम् । * अवच्छेदभेदेनेति * । अवच्छिद्यत इत्यवच्छेदः प्रदेशास्तेन । तत्र युक्तिस्त्वचिन्त्यसामर्थ्यम् । भाष्ये वाशब्दो वाक्यालङ्कारे । पूर्वोक्तरीत्याऽन्यथाऽङ्गीकारे तु स्थानस्य कार्यत्वात् स धर्मस्तत्र तत्र स्थाने कुत आगत इति विमर्शे कारणस्य तद्धर्मवत्ताभावेन कार्ये तस्यासतः सत्ता स्यात् । तस्मात् तद्विहायैवं तत्तदवच्छेदभेदेनाचिन्त्यसामर्थ्यादुभयलिङ्गत्वमुपपादनीयमिति । तदिदमपिना संगृहीतम् । एवं स्थानतोऽपीतिपदद्वयेन तदुभयमनुवदन्निषेधति, नेत्यनेन । तत्र हेतुः । * सर्वत्रेति * तं व्याकुर्वन्ति । * सर्वत्रेत्यादि * ननु तत्तद्वाक्येषु तत्तल्लिङ्गताया एव श्रवणात् सर्वत्रैतादृशरूपोपदेशस्य चाश्रवणात् कथं युक्तत्वमित्याकाङ्क्षायां तद् व्याकुर्वन्ति । * भगवदित्यादि । * एतानीति * सर्वकर्मत्वास्थूलत्वादिबोधका-

न त्वनुवादकानि। वैयर्थ्यापत्तेः। अचिन्त्यत्वे ज्ञानानुदयः। तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि यादृशः, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति ज्ञानानन्तरमेव सायुज्यप्राप्तेः। नच यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः, अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति वाच्यम्। शास्त्रानारम्भप्रसङ्गात्। अयं च विरोधः परिहरणीयः। सर्वे हि विरोधा अत्र चिन्त्यन्ते। नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेशविशेषेणाविरो-

---

नि। तथाहि। सर्वकर्मत्वादिवाक्यं तावत्, अथ खलु क्रतुमयः पुरुष इति क्रतूपदेशं प्रकृत्य शाण्डिल्यविद्यायाम्, एष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद् ब्रह्मैतमितः प्रेत्य सम्भवितास्मीत्युपसंहारे तत्क्रतुविषयं ब्रह्मैव बोधयति। क्रतुश्चात्र नोपासना। शब्दान्तरात्। अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। किन्तु मननम्। एवमन्यान्यपि वाक्यान्यणोरणीयानित्यादीनि जीवव्यतिरिक्तमात्मतत्त्वं विषयीकुर्वन्तीत्यस्थूलादिवाक्यवत् प्रमाणान्तरानवगतभगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि। न त्वनुवादकानि। यदि हि तेषां स्थानगतधर्मानुवादकत्वं स्यात् तदा तैर्ब्रह्मज्ञानाभावात् तेषां वैयर्थ्यमेव स्यात्। न ह्यौपाधिकानां धर्माणां तद्रूपतया ब्रह्मणो वा ज्ञानं मुक्त्यर्थमिति वक्तुं शक्यम्। तथा सति दर्शनान्तरीयज्ञानादपि सा स्यात्। ततश्च शास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः। नापि यथाकथञ्चिच्छाखाचन्द्रन्यायेन ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थम्। तथा सति परस्परविरुद्धान् धर्मान्न बोधयेयुः। प्रतिपत्तिजननप्रतिबन्धकत्वात्। किञ्चास्मिन् वाक्येऽनुवादकत्वं सम्भवत्यपि न। ज्यायानाकाशादित्युक्तेः। न हि लोके आकाशाज्ज्यायः किञ्चिदस्ति स्थानं, येन तद्वशाद् ब्रह्मणि तदनूद्येत। दिक्कालात्मनां तत्समत्वात्। एवं सांख्यादिदृष्ट्या प्रकृत्यादिग्रहणेऽपि ततो नान्यस्य ज्यायस्त्वम्। ज्यायस्त्वञ्चात्र परिमाणादेव विवक्षितं ज्ञायते। अग्रेऽणीयान् व्रीहेरिति श्रावणात्। अतस्तत्प्रतिपादकत्वमेवात्र मन्तव्यम्। तथा सर्वकर्मत्वादिप्रतिपादकत्वमपि, निरङ्कुशानां तेषामन्यत्राभावादिति। तस्मान्नात्र स्थानप्रयुक्ता-

धः। अनुवादकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः। न च भगवति भेदोऽस्ति। प्रत्यारम्भमेकमेवाद्वितीयमिति वचनात्। अल्पकल्पनायामपि श्रुतिविरोधः सिद्धः। श्रुत्यविरोधार्थमेव हि प्रवृत्तेः। तस्मान्न मतान्तरानुसारेण जडजीवधर्माणां सत्त्वासत्त्वे परिहर्तुं शक्ये॥ ११॥

ऽनुवादकत्वम्। एवं द्वितीयेऽपि मते सामर्थ्यस्याचिन्त्यतया तस्याज्ञानात् तद्वतो ब्रह्मणोऽप्यज्ञानापत्तिः। ततश्च, तमेवेत्यादिश्रुत्युक्तसाधनाभावान्मोक्षस्याप्यप्राप्त्यापत्तिः। भक्त्याभिज्ञानादेरपि बाधापत्तिः स्यात्। नच यस्यामतमित्यादावमतस्य मतत्वश्रावणादचिन्त्यत्वेनाऽमतत्वेपि सुखेन ज्ञानोदयसम्भव इति वाच्यम्। तथा सति विचारशून्यानामपि ज्ञानसम्भवेन विचारशास्त्रस्य वेदान्तरूपशास्त्रस्य वाऽनारम्भप्रसङ्गात्। किञ्चैतद्वाक्योक्तममतायां मतत्वं, तदा बुद्धिगोचरीभवेत्। यदास्य बोधनप्रकारोऽवगम्येत, स एव तु नावगम्यते। वदतो व्याघातात्। अतोऽयमपि विरोधः परिहरणीयः। यतः सर्वे विरोधा अत्र चिन्त्यन्ते। अतो यावदस्य बोधनप्रकारो न व्युत्पादितस्तावत्पर्यन्तमबोधकत्वान्नानेन ज्ञानं वक्तुं शक्यम्। किञ्च। नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेशविशेषेणाविरोधो युज्यते। तादृशत्वस्य पृथिव्यादौ दर्शनाद् वाक्यस्य लोकसिद्धानुवादकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः। नच पृथिव्यादीनां सांशत्वादंशभेदेन तथात्वम्। भगवतस्तु निरंशत्वात् प्रदेशभेदेनोपगम्यत इत्यनुवादकत्वाभावान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। यदि भगवति स्वगतभेदो भवेत् तरौ पत्रपुष्पादीनामिव तद्वैवमुपगन्तुं शक्येत। स तु नास्ति। प्रत्यारम्भं यत्र यत्र ब्रह्म निरूपणमारभ्यते तत्र तत्र, एकमेवाद्वितीयमिति वचनात्। यदि सर्वत्रैकरूपता न स्यात् तदा प्रत्यारम्भं तथा कथनमनर्थकमेव स्यात्। अतोऽल्पकल्पनायामपि श्रुतिविरोधः सिद्धः। नच सोऽल्पत्वान्न दुष्ट इति युक्तम्। श्रुत्यविरोधार्थमेव भगवतो व्यासस्य प्रवृत्तेः। तस्मान्न मतान्तरोक्तरीत्या जडजीवधर्माणां सत्त्वाऽसत्त्वरूपस्योभयलिङ्गविरोधपरिहारासिद्धिरित्यर्थः। विद्वन्मण्डने तु प्रकरणासिद्धार्थविचारेणैतस्य सिद्धान्तसूत्रत्वमेव सेत्स्यतीत्याशयेन वक्ष्यमाणरीत्यैत-

न भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण समाधानमाशङ्क्य परिहरति । न भवदुक्तो विरोधः सम्भवति । भेदात् । कारणकार्येषु सर्वत्र भेदाङ्गीकारात् । प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्म भिन्नम् । प्रपञ्चधर्मवद् ब्रह्म भिन्नम् । तथाऽज्ञातं ज्ञातञ्च । एकस्य भेदस्याङ्गीकारे सर्वमुपपद्यत इतिचेन्न । प्रत्येकमतद्वचनात् । अभेदवचनात् । इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्विति ब्राह्मणे, अयमेव स योऽयमिति सर्वत्राभेदवचनात् कार्यकारणरूपप्रकाराणां भेदनिषेधात् ।

दधिकरणव्याख्यानम् । सोपाधिकं ब्रह्मसविशेषश्रुतिविषयो निरुपाधिकं तन्निर्विशेषश्रुतेरित्यपि मतमर्थान्निरस्तम् । विशेषाणामौपाधिकत्वे ब्रह्मणस्तत्स्वभावत्वाभावेन तन्निरूपकश्रुतीनामब्रह्मनिरूपकत्वापत्तेरिति ॥ ११ ॥

न भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * प्रकारान्तरेणेत्यादि * । अत्र सूत्रे उभयलिङ्गमिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते तदाहुः । * न भवदुक्त इत्यादि * । उभयलिङ्गपदेन भवता उक्तो विरोधो न सम्भवतीत्यर्थः । भेदादिति विवृण्वन्ति । * कारणेत्यादि * । * सर्वत्रेति * लोके वेदे च । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति । * इयमित्यादि * । * सर्वत्राभेदवचनादिति * सर्ववाक्येष्वभेदवचनात् । अभेदवचनस्यैव व्याख्यानं, * कार्यकारणेत्यादि * मधुब्राह्मणस्थाः कार्यादयस्त्वेवं बोध्याः । तथाहि । इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वमित्येकं वाक्यम् । एवमग्रेपि, अबग्न्याकाशवाय्वादित्यचन्द्रदिग्विद्युत्स्तनयित्नुधर्मसत्यमानुषात्मवाक्यानि । एवं चतुर्दश ।

तत्रायमर्थः । इयं प्रसिद्धा पृथिवी सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानां मधु मध्विव । उपकारकं कार्यं भूतादृष्टजन्यत्वात् । तथा,

तस्मान्न भेदाङ्गीकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्याः ॥ १२ ॥

अपिचैवमेके ॥ १३ ॥

भेदाङ्गीकारे बाधकमाह। अपिच, एवमेवाभेदमेव भेदनिषेधेनैके

अस्यै पृथिव्यै अस्याः पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि पूर्वोक्तानि मधु मध्विव उपकारकाणि कारणत्वात् । किञ्च । यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः, अमृतमयः, अमरणधर्मा पुरुषः सोऽपि, तदभिध्यानादेव त्विति न्यायेन पृथिवीरूपतया तदुपकारकत्वात् तस्यै मध्विवति चकारेण समुच्चीयते । यश्चायमध्यात्मम्, अधिशरीरं शारीरः शरीराभिमानीत्यन्ये । वस्तुतस्तु, यः पृथिव्यामित्यादिनोक्तोऽन्तर्यामी तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सोऽपि तेनाभिमानेन प्रकारेण भूतोपकारकत्वाद् भूतानां मध्विवत्यपि चकारान्तरेण समुच्चीयते । अयमेव सः । अयं तेजोमयादिरूपः पुरुष एव सः । मैत्रेयीब्राह्मणान्ते पूर्वग्रन्थ उक्तो योऽयमात्मा उक्तविधपुरुषरूप इदममृतमानन्दः, इदं ब्रह्माऽक्षरम् । इदं सर्वं पूर्वोक्तकार्यकारणरूपप्रकारात्मकमिति । एवमग्रिमेष्वपि वाक्येषु बोध्यम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि *। एतेषां कार्यादीनां भगवदात्मकत्वनिगमनेन प्रतिवाक्यमभेदस्य बोधनात् । तथाच तत्तद्वाक्येषु तत्तद्धर्मश्रावणेऽपि ब्रह्मणऐक्यात् सर्वत्र सर्वं कार्यं सर्वं कारणं सर्वाणि रूपाणि सर्वे प्रकाराः सन्तीति विरोधतादवस्थ्यान्न भेदाङ्गीकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अपिचैवमेके ॥ ननु पूर्वसूत्रेणैव भेदे श्रुतिबलेन वारिते, अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्कायां तत्प्रयोजनमाहुः । * भेदेत्यादि *। तथाच भेदाङ्गीकारे बाधकप्रदर्शनेन कदाचित् स्मार्त्ततया नित्यानुमेयवेदमूलत्वं शङ्क्येतेति तन्निवारणार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । तद् व्याकुर्वन्ति । * अपिचेत्यादिना * श्रुतिस्तु बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणेऽस्ति । अत्र पूर्वं, प्राणस्य प्राणमित्यादिना प्राणाद्याधिदैविकं ये विदुस्ते ब्रह्म विदुरित्युक्त्वा तस्य वेद्यस्यैव प्राप्यत्वं वदँस्तस्य स्वरूपमाह, नेह नानास्ति किञ्चनेति । अर्थस्तु इह मनसाऽवाप्तव्ये

शाखिनो वदन्ति । मनसैवेदमाप्तव्यम्, नेह नानाऽस्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेददर्शननिन्दावचनात् । तस्मान्न भेदाङ्गीकारः कर्तुं शक्यः । इवशब्दो, बहु स्यामिति व्यावृत्त्यर्थः । तस्मादुपनिषत्सु सर्वप्रकारोऽविरोधः सिद्धः ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

एकदेशिमतेन समाधानमाह । कथमत्र संदेहो, विरोधो वा ।

ब्रह्मणि न नानास्ति । यत्किञ्चननियम्यत्वेनावयवत्वेन वाऽतिरिक्ततया वेदनविषयं भवति । तद् ब्रह्मैव, न तु तदतिरिक्तम् । विलक्षणप्रतीतिविषयस्य कथमपृथक्त्वमित्याशङ्कावारणायार्थान्तरकल्पनेनास्य भेदपरत्ववारणाय च भेदाङ्गीकारे बाधकमाह । * मृत्योः स इत्यादि * । इवशब्दं विनापि भेददर्शननिन्दासिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यादिति तत्प्रयोजनमाहुः । * इवेत्यादि * । तथाच घटपटवद् घटान्तरवत् तरुकुसुमवच्च तत्त्वतो नानेव नाना पश्यति तस्य दोषो, न त्वैच्छिकं विलक्षणप्रतीत्युत्पादकं यः पश्यति तस्य दोषः । तादृशस्य श्रौतत्वेन वास्तवत्वादिति बोधनं प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * यस्मादुपनिषत्सु सर्वत्रोभयलिङ्गमुच्यते भेदश्च सर्वप्रकारेण निषिध्यते तस्मात् तथेति श्रुतीनामबाधकत्वमेव प्रसक्तमित्यर्थः। एवमत्राधिकरणे आक्षेपसङ्गत्या विरोधः साधितः ॥ १३ ॥ ४ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ सङ्गतिं वदन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति । * एकदेशीत्यादि * । अयं ह्येकदेशी ब्रह्मण एकदेशेन जगत्समवायित्वं तदतिरिक्तस्य जगद्वैलक्षण्यं स्वरूपतः सधर्मकत्वं स्वेच्छया व्यवहार्यत्वं ज्ञानात्मकं ब्रह्मण आकारं च मन्वानो ज्ञानाकारस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रतिबिम्बेन लौकिकधर्मवत्त्वादिकं मनुते । तन्मतेन विरोधसमाधानमाहेत्यर्थः । अस्याग्रे किञ्चिद्दशेनादरणीयत्वादादावेतन्मतेन कथनम् । तत्रैकदेशी स्वमतं व्युत्पादयितुं पूर्वाधिकरणसन्देहं सिद्धान्तं चाक्षिपन्ननुयुङ्क्ते । * कथमित्यादि * अ-

जडजीवधर्माणां विधिनिषेधयोर्जडजीवयोर्हि जडजीवधर्मा भवन्ति । अन्यत्र तूपदिश्यमाना उपासनार्था भवन्ति । ननूक्तो भेदाऽभावः । सत्यम् । तथापि कार्यकारणांशभावकृतस्य भगवद्विहारार्थं जातस्य भेदस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । तस्माद् ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां निषेधो युक्तः । उपचारात्तु सर्वकर्मादयः । विपरीतं किन्न स्यादत आह । अरूपवदेव । रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियत इति

त्रोभयलिङ्गवाक्यश्रवणे किमापाततः सन्देहः ? उत ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां विधिनिषेधयोर्विरोधनिर्द्धारात् । विरोधश्च किमुभयलिङ्गश्रवणादुतोभयलिङ्गवतोर्भेदनिश्चयादिति । तत्र सन्देहे द्वितीयं हेतुं निरस्यति । * जडजीवयोरित्यादि * । तथाच द्वितीयस्य हेतोरभावात् ततः सन्देहो न युक्त इत्यर्थः । सन्देहे द्वितीयं हेतुं निरस्य स्वमतं साधयितुं विरोधद्वितीयहेतुमुज्जीवयति । * नन्वित्यादि * । तथापीति * । उक्तत्वेपि । तथाच तादृशस्यापि निषेधे, बहु स्यामित्यादेः, स वै नैव रेम इत्यादेश्च पीडया सृष्टिदशायां भेदाभावस्यैवाशक्यवचनत्वाद् द्वितीय एव हेतुरवश्यमभ्युपेय इति तादृग्वाक्यश्रवणादापातत एव सन्देह उभयलिङ्गवतोर्भेदनिश्चयादेव च विरोध इत्यर्थः । तेन सिद्धं स्वसिद्धान्तमाह । * तस्मादित्यादि * । एवमेकदेशिसिद्धान्तेन समाधानं सङ्क्षेपतो निरूप्य तदेव विशेषतो वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति । * विपरीतमित्यादि * । ब्रह्मण उपादानकारणत्वं पूर्वं सिद्धम् । अतः कारणधर्मा एव सर्वकर्मादयः कार्ये प्रतीयन्ते सुवर्णरूपादय इव कटकादिष्वतस्ते युक्त्या श्रुत्या च तत्र सिद्धा इत्यनेकप्रमाणसिद्धत्वाद् विधिपक्षोऽपि युक्त इति स एव कुतो न स्याद्, विरोधपक्ष एव वा कुतो न स्यादिशङ्कायामेकदेशिमतेन समाधिं वक्तुं ब्रह्मणः प्रपञ्चवैलक्षण्यं तत्समवायित्वादिकं, चाहेत्यर्थः । तेन सर्वकर्मत्वादयो धर्माः पाणिपादादयश्च ब्रह्मणि सन्ति न वेति सन्देहः । उभयविध—वाक्यश्रवणं सन्देहबीजम् । सन्तीति पूर्वः पक्षः । न सन्तीति तन्मते समाधानमिति बोधितम् । समाधानव्युत्पादनाय सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * रूप्यत इत्यादि * । हेतुं व्यु-

रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं, तद्युक्तं रूपवद् विश्वम् । ब्रह्म तु तद्वि-लक्षणम् । कार्यकारणांशांशिनोर्वैलक्षण्यस्य युक्तत्वात् । नन्ववैल-क्षण्यमपि युक्तं, कारणत्वादत आह । तत्प्रधानत्वात् । तस्य ब्र-ह्मणः प्रधानत्वान्मुख्यत्वात् । यत्र हि तत् प्रतिपाद्यते तत्र तस्य मुख्यत्वम् । ब्रह्मप्रतिपादने ब्रह्मधर्माणामेव मुख्यत्वं, नान्यधर्मा-णाम् । यथा प्रशासनस्य मुख्यत्वं, तथा सर्वकर्मेति लौकिककर्मा-ऽनुवादेन भगवत्सम्बन्धे स्पष्टमेवामुख्यत्वम् । विशिष्टबोधनेऽपि सर्वशब्दस्य प्रसिद्धानुवादकत्वादतिरिक्तकल्पनायां गौरवात् प्रमा-णाभावाच्च यथाकथञ्चिद्धर्मवत्त्वेन ज्ञानस्यैवोपयोगाल्लोकधर्मानेवा-नूद्य वैशिष्ट्यबोधनमुचितम् । अरूपमिति वक्तव्ये अरूपवदिति

रूपादयन्ति । * यथेत्यादि * । तथेति वैधर्म्ये दृष्टान्तः । * भगव-त्सम्बन्ध इति * । विधीयमान इति शेषः । तथाच तत्र एतद्वै तद-क्षरमिति ब्रह्मैवोपक्रम्य प्रशासनस्योक्तत्वात् तस्य मुख्यत्वम् । अत्र तु मनोमयः प्राणशरीर इति शरीरविशिष्टमुपक्रम्य पठितत्वात् त-थेत्यर्थः । नन्वत्र न केवलोऽनुवादः किन्तु लौकिकधर्मतुल्यधर्मवत्ता ब्रह्मणो बोध्यत इत्यवयुत्यानुवादाश्रितेषामप्यमुख्यत्वमत आहुः । * विशिष्टेत्यादि * । माऽस्तु सर्वकर्मादिशब्दानामनुवादकत्वं तथापि के सर्वे इत्याकाङ्क्षायां ये लोकप्रसिद्धास्तानेव सर्वपदेनानूद्य, कुन्त्या हि सदृशौ पादौ दृष्ट्वा कर्णस्य धीमत इतिवत् सर्वेषामिव कर्माणि य-स्येति तत्तुल्यानामतिरिक्तानां विधानं समासेऽङ्गीकार्यम् । तथा सति गौरवात् सर्वकर्मादिश्रुतेर्वादकवलितत्वात् तदतिरिक्तस्यैतद्धर्मविधा-यकप्रमाणस्याभावाच्चातिरिक्तकल्पनामकृत्वा यथाकथञ्चित् तद्ध-र्मवत्त्वेन ज्ञानस्यैवोपासनायामुपयोगाल्लोकधर्मानेवानूद्योपचारेण शा-रीरधर्मविशिष्टबोधनं युक्तमित्यर्थः । ननु यदि सर्वकर्माद्यभावेन स-र्वव्यवहारातीततया जगद्वैलक्षण्यं सूत्रकृतोऽभिप्रेतं स्यात् तदा अ-रूपमित्येव वदेन्न त्वरूपवदिति । वदति त्वेवम् । अतोऽतिरिक्तधर्मक-ल्पनैव युक्तेत्यत आहुः । * अरूपमित्यादि * । * प्रधानं निर्णय इति *

वचनं, भिन्नधर्माणामेवैवं निर्णयो, न तु प्रशासनवद् भगवद्धर्माणाम् । तस्मात् कार्यवत् तद्धर्माणामपि कार्यत्वाद् भगवत्त्वं न भगवद्धर्मत्वमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

ननु सर्वव्यवहारातीते शास्त्रवैफल्यम् । मनसैवैतदाप्तव्यमिति विरोधश्च न परिहृतः । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, यतो वाचो निवर्तन्त इति चेत्तत आह । प्रकाशवत् । यथा सौरप्रकाशो व्यवहार्योऽव्यवहार्यश्च, न हि स्वतः सम्पादयितुं शक्यते स्थापयितुं वा । आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावे च सान्निध्यमात्रेण व्यवहारः

औपचारिकत्वनिर्णयः । तथाच लोकवैलक्षण्येन लौकिकव्यवहारातीतत्वमेवाभिप्रेतं, न तु यावद्व्यवहारातीतत्वम् । अस्थूलादिवाक्य एव प्रशासनश्रावणेन तथा निश्चयादिति बोधनाय तथा कथनमतो नानेनातिरिक्तधर्मकल्पनासिद्धिरित्यर्थः । तेन सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । * कार्यवदिति * प्रपञ्चवत् । * न भगवद्धर्मत्वमिति * । न नित्यभगवद्धर्मत्वम् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । सर्वकर्मत्वादीनामौपचारिकत्वात् । प्रशासितृत्वादीनां चालौकिकत्वेन सम्यग्बुद्धावनारोहात् सर्वव्यवहारातीते ब्रह्मण्यङ्गीकारे कृते ज्ञेयत्वेनापि व्यवहारस्यासम्भवाज्ज्ञानार्थस्य विचारशास्त्रस्य वैफल्यम् । मनसैवैतदाप्तव्यमिति विरोध इति सर्वव्यवहारातीतस्य मनोविषयत्वाभावेन, तथा तस्याः श्रुतेरप्राप्य मनसा सहेत्यनेन च सह विरोधो न परिहृत इत्यर्थः । अस्मिन् सूत्रे प्रकाशवदिति न मतुप्, किन्तु तृतीयान्ताद्वतिः । पूर्वसूत्रादेकदेशभूतमपि तत्पदमनुवर्त्तते । तद् ब्रह्म प्रकाशेन तुल्यम् । तत्र कथं तुल्यमित्याकाङ्क्षायां सूत्रं व्याकुर्वन्ति * यथेत्यादि * । व्यवहार्यत्वाव्यवहार्यत्वे व्युत्पादयन्ति । * नहीत्यादि * । * स्थापयितुमिति * । आयातो यथा

कर्तुं शक्यते । तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्न शक्यते व्यवहर्तुम् । ईश्वरसन्निधाने तु शक्यत इति द्वयमाह श्रुतिः । कुत एतदवगम्यते तत्राह । अवैयर्थ्यात् । अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । चकाराद्धर्माणां तथात्वविरोधः परिहृतः । आसीनो दूरं व्रजति, अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादावलौकिका भगवद्धर्मा उच्यन्ते । अकारणककार्यवचनात् ब्रह्मधर्माणाञ्चाकार्यत्वं बोधयति । तस्मादव्यवहार्येऽपि न शास्त्रवैफल्यम् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वलौकिकानीन्द्रियाणि विरोधाभावाय कथं न कल्प्यन्ते । अन्यथा अकारणककार्यत्वं, तस्य च नित्यत्वमलौकिकत्वं, ततश्च पश्यत्यचक्षुरिति विरोध इत्याशङ्क्य परिहरति । आह च श्रुतिः स्वयमेव तन्मात्रं प्रज्ञानघनमात्रम् । स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेऽयमा-

———

नापयाति तथा विरोद्धुम् । * सन्निधाने तु शक्यत इति * । उपासनादिसाधनेनेश्वरसन्निधाने प्रतिबन्धकाभावाच्छक्यते । * द्वयमिति * । मनसा वाचा चाऽवाप्यमनाप्यञ्चेति द्वयम् । * शास्त्रमिति * । मनसैवैतत् । तापनीयरूपं ज्ञानफलबोधकं, तमेवेत्यादिरूपं चेत्यादिकं उभयबोधकं शास्त्रम् । प्रकाशतुल्यत्वसङ्ग्राहकचकारसूचितं धर्माणां लौकिकत्वादिविरोधपरिहारं व्याकुर्वन्ति । * आसीन इत्यादि * । * अलौकिका इति * । लोकविरुद्धा । * अकार्यत्वमिति * । नित्यत्वम् । * तस्मादिति * । अलौकिकधर्मसत्त्वाच्छास्त्रस्य च सन्निधानार्थत्वात् ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * एतस्यैव विभागो, * नन्वित्यादि * । * विरोध इति * । लोकविरोधः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * आहेत्यादि * । तथाच कृत्स्नस्य

त्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात् । नच क्रियाभावोऽपि । वेदविरोधेन तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् । वेदनिःश्वासायनभूतसमुत्थानादेरुक्तत्वाच्च । अतो नेन्द्रियाणां परिकल्पना । किन्तु सर्वाकारस्वरूपं वस्त्वेव तादृशमिति मन्तव्यम् । कृत्स्नवचनात् । चकारात् सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति स्मृतिरपि । तस्मान्नेन्द्रियकल्पनाविरोधः ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथोऽपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विरोधमाशङ्क्य परिहरति । ननु ब्रह्म जगत्कारणमिति सिद्धम् । तच्च समवायि निमित्तं चेति च । कारणधर्मा एव हि कार्ये भवन्ति । असम्भावनायां त्वन्यथा कल्पनम् ।

———

प्रज्ञानघनत्वोक्त्या शास्त्रतः प्रतीयमानस्य सर्वस्य केवलज्ञानात्मकताया एव सिद्धेः स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावादतिरिक्तेन्द्रियकल्पना न युक्ता । नचेन्द्रियाभाववत् क्रियाया अभावोऽपि शङ्क्यः । दूरव्रजनादिबोधकवेदवाक्यविरोधेन तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् । नच तत्प्रकरणान्तरत्वाच्छरीरविशिष्टबोधनपरमिति शङ्क्यम् । अत्रापि वेदनिश्वासायनभूतसमुत्थानादेः श्रावणेन श्वासोच्छ्वासजगत्स्थापनभूतसमुत्थानतदनुविनाशनक्रियाणामुक्तत्वादित्यर्थः । * उक्तत्वाच्चेति * चकारः प्राणन्नेव प्राणो भवतीत्यादेः समुच्चायकः । विषयवाक्यसिद्धमर्थं निगमयन्ति । * अत इत्यादि * । अकृत्स्नत्वबुद्ध्युत्पादकप्रकारसत्त्व एव तन्निवारकस्य कृत्स्नपदस्य सार्थक्यसिद्धेस्तद्वचनात् तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । क्रियाणां केवलज्ञानात्मकेन स्वरूपेणैव सिद्धत्वान्न तदनुरोधेनापि तथेत्यर्थः ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथोऽपि स्मर्यते ॥ * पुनरित्यादिना सूत्रमवतार्य तद् विभजन्ति । * नन्वित्यादि * । * असम्भावनायां त्वन्यथा कल्पनमिति * । कार्यासाधारणधर्माणां कार्यत्ववत् कारणे असम्भा-

कामादयो धर्माश्च श्रुतौ विहिताः। ते ब्रह्मण एव भवितुं युक्ताः। निषेधिकाऽपि श्रुतिः। न हि वेदवादिनामणुमात्रमप्यन्यथा कल्पनमुचितमित्याशङ्क्य परिहरति । दर्शयति श्रुतिरेव जडजीवधर्माणां भगवत्स्वभाव इति । द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे इत्युपक्रम्य द्वेधा

घनायां तु विवर्त्तवादस्य वा, असतः सत्ताया वा आश्रयणेन श्रुतिविरुद्धं कल्पनम्। * इत्याशङ्क्येति * एवं प्रकारेण विरोधमाशङ्क्य परिहारं वदन्तो दर्शयतिपदसूचितं विषयवाक्यमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति। * द्वे इत्यादि * इदं बृहदारण्यके मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे। तत्र द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे इत्युपक्रम्य अधिदैवताध्यात्मभेदेन द्वेधा पञ्च भूतान्युक्त्वा, अथात आदेशो नेति नेतीतिनिषेधमाह। तत्र किं द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत इति द्वयोः स्थापनमात्रं क्रियते ? किं वा वीप्सया पूर्वोक्तं सर्वं निषेधति ? उत रूपद्वयमेव निषेधति ? अथवा पूर्वप्रतिषेधो भूतराशिं निषेधति, द्वितीयो वासनाराशिमित्यादिशङ्कायां श्रुतिः स्वयमेव विवृणोति । न ह्यस्मादिति । नेत्यन्यत्परमस्तीति । अत्र व्याख्येये वाक्ये अथशब्दः प्रक्रमभेदकः। अत इति हेतौ पञ्चमी, ल्यब्लोपे वा । उक्तं रूपद्वयं हेतूकृत्य आदेशस्ताभ्यां कार्याभ्यां रूपाभ्यां ज्ञाप्यस्य ब्रह्मण उपदेशो नेति नेतीति ।
एवं इतिशब्दः प्रकारवाची । तथाच समवायित्वाद् ब्रह्म पञ्चभूतानि भवति, न तु, इति एवंप्रकारकं पञ्चभूतप्रकारकम् । एषः प्रथमनेत्यर्थः। तदेतद् व्याख्यानेन साधयति । न ह्यस्मादित्यनेन । न, न भवत्येव ब्रह्म तादृशम्। हि युक्तोऽयमर्थः । युक्तत्वे हेतुः— एतस्मादिति। यत एतस्माज्जातं तत्। न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति। अतो व्याख्यानात् प्रथमेन नेतीत्यनेन प्रकारनिषेधोपसंहारः। द्वितीयं नेतीति व्याख्याति । अन्यत्परमस्तीति । भिन्नप्रकारकत्वेऽपि, न तु समवायित्वमात्रत्वं, किन्त्वन्यत् परमस्तीति। तथाच द्वितीयेन नेतीत्यनेन एतावत्तानिषेधोपसंहारः। तथाचात्र न सर्वनिषेधो नापि रूपद्वयनिषेधो, नापिभूतवासनाराश्योर्निषेधो, न वा तत्स्थापनमात्रम्। निषेधपक्षेषु व्युत्पादनपूर्वकप्रतिपादनवैयर्थ्या-

पञ्च भूतान्युक्त्वा, अथात आदेशो नेति नेतीत्याह । इतिशब्दः प्रकारवाची । ब्रह्म पञ्च महाभूतानि भवति । न त्वेवंप्रकारकम् । तत् साधयति । न भवत्येव ब्रह्म तादृशम् । हि युक्तोऽयमर्थः । एतस्माज्जातमिति । न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति । अतो नेति नेतीति प्रकारनिषेधोपसंहारः । न तु समवायित्वमात्रत्वम् । किन्त्वन्यत् परमस्तीति रूपं निरूप्य नाम निरूपयति । सत्यस्य सत्य-

---

पातात् । स्थापनमात्रपक्षे निषेधस्य प्रक्रमान्तरस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतः प्रकारैतावत्त्वयोरेव निषेध इत्यर्थः । एतदेव निगमयितुमाहुः । * इतीत्यादि * इत्येवम् । अरूपत्ववारणाय रूपं निरूप्यानामत्ववारणाय नाम निरूपयति, सत्यस्य सत्यमिति । तत्र व्याख्येयवाक्य इव व्याख्यानवाक्येऽपि एवं शङ्का स्यात् । हि निश्चयेन । न एतस्मात् किन्त्वाविद्यकमिति हेतोर्नेति । इति इदं ब्रह्म न भवतीत्युच्यते, किन्त्वन्यत् परं ब्रह्मास्तीति । यद्वा हि यस्माद्धेतोर्नेतिनेतीति वीप्सया मूर्त्तामूर्त्ते तद्वासनात्मिकामविद्यां, तत्कार्यादि च सर्वं निषिध्य सर्वनिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन च ब्रह्मैव निर्दिष्टम् इति कृत्वा नेति नेतीत्येतस्मात् परम् उत्कृष्टं ब्रह्मणो निर्देशेन अन्यन्नास्तीति । अथवा न ह्येतस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीति नेतीत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयत्यन्यत् परमऽनिषिद्धं ब्रह्मास्तीति त्रिधाऽपि अक्षरयोजना सम्भाव्यते । अतः को वा व्याख्यानवाक्यार्थ इति । तत्सन्देहं निराकर्त्तुं नाम निर्वक्ति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति । प्राणन्तीति प्राणाः पूर्वोक्ता अपरब्रह्मरूपास्तत्कार्यत्वात् । सत्यम् । माविद्यकाः ब्रह्मविवर्त्तभूताः । तत्र हेतुः । तेषां प्राणानां एष परमात्मैव सत्यं स्वरूपभूत इति । यद्वा सद्रूपत्वात् त्यरूपत्वाच्च सत्यं प्राणास्तेषामेष स्वरूपभूत इति । तथाच व्याख्यानवाक्यमपि न निषेधस्य प्रपञ्चे पर्यवसानं गमयति, न वा ब्रह्मणः सर्वविशेषशून्यत्वे, किन्तु ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रकारकत्वे प्रपञ्चसमवायिमात्रत्वे चेत्येतदर्थं रूपनामवत्त्वार्थं च नामनिर्वचनम् । तदेतदुक्तम्, इतीत्या-

मिति । तेन प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्मणो विद्यमानत्वात् प्रपञ्चधर्मवचनं तस्मिन्नौपचारिकमेव युक्तम् । श्रुत्यैव तथा प्रतिपादनात् । चकारः पूर्वयुक्त्यनुसन्धानार्थः । अथो इति प्रक्रमभेदोऽपि । अथात आदेश इति भिन्नप्रक्रमेणाऽऽह । श्रुतेरन्यार्थतानिराकरणायाह । अपि स्मर्यते । अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यत इति । सदसतोः क्षेत्रत्वात् । ज्ञेयनिरूपणे निषेधः । प्रपञ्चधर्मा भगवति उच्यन्ते वेदादौ, न तु तद्धर्मा भवन्तीति ज्ञापयति । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिभ्यामेव तथा निर्णयः ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

प्रपञ्चधर्मा भगवत्युच्यन्त इत्यत्र निदर्शनान्तरमाह । अत एव इममेव निर्णयमाश्रित्य, समः प्लुषिणा समो नागेन समो मशकेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणेति निरुपमस्य भगवतो यदुपमानं तत् तद्धर्मसम्बन्धात् । न चात्र स्वतन्त्रतादृशधर्मवत्त्वं ब्रह्मणो वक्तुं युक्तम् । नन्विदमपि विरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह ।

दिना । तेन यत् सिद्धं तदाहुः * तेनेत्यादि * । नामव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मणोऽतिरिक्तत्वस्थापनेन ब्रह्मणस्तथात्वात् तथेत्यर्थः । * प्रक्रमभेदोऽपीति * । प्रकारभेदब्रह्मातिरेकयोरुपादूवलक इत्यर्थः । स्मृतौ ब्रह्मणः सदसत्त्वं निषिध्यते इति कथं तेन विवक्षितव्यतिरिक्तार्थवारणमित्यतो व्याकुर्वन्ति । * सदसतोरित्यादि * ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * प्रपञ्चेत्यादि * व्याकुर्वन्ति । * अत एवेत्यादि * । * निरुपमस्येति * न तत्सम इति श्रुत्या तथा प्रतिपादितस्य । * तद्धर्मसम्बन्धादित्यादि * । यदि प्रपञ्चधर्मवत्त्वं ब्रह्मणः स्यात् तदा प्लुषिर्नाग इत्यादि प्रथमान्तमेव निर्दिशेत्, समपदं च न निर्दिशेदतस्तथा निर्देशाभावात् प्रपञ्चधर्मसम्बन्धादेव तद्धर्मवत्त्वं, न स्वतस्तथात्वमित्यर्थः । दृष्टान्तोक्तिप्रयोजनमाहुः । * नन्वित्यादि * इदं निदर्शनमपि समत्वासम-

सूर्यकादिवत् । सूर्येण सहितं जलं सूर्यकम् । यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् अपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति । यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वमेवं, समः प्लुषिणेत्यपि । चकारस्तु विरोधाभावो वक्तव्योऽधिकरणञ्च संपूर्णमेकदेशिन इति सूचयति । तस्माज्जडजीवधर्माणां भगवत्युपचारो, निषेधस्तु मुख्य इति ॥ १८ ॥

स्वयोरुभयोरपि श्रावितत्वेन विरुद्धमथवा तद्धर्मसम्बन्धेन तद्धर्मवत्त्वे ब्रह्मणोऽङ्गीक्रियमाणे दुष्टसम्बन्धे दुष्टत्वमपि स्यादतोऽपि विरुद्धमतो निर्णायकत्वाभावमाशङ्क्य श्रौतं दृष्टान्तमाहेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * यथेत्यादि * यथा किरणद्वारा जलादिसंश्लिष्टस्य सूर्यादेर्ब्रह्मोपमानत्वं, यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्, उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मेत्यादिवाक्येषूच्यते । एवं समः प्लुषिणेतिवाक्येऽपि प्लुष्यादिसंश्लिष्टस्य ततुपमेयत्वमप्युच्यत इति विरोधाभावादुपमारूपं निदर्शनमपि निर्णायकमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादिति * ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वेन कार्यासाधारणधर्माणां कारणे ब्रह्मण्यभावेन ब्रह्मणस्तत्स्वरूपधर्माणां च लौकिकमनोवागगोचरत्वेन कृत्स्नः प्रज्ञानघन इति श्रुत्या आकारस्य ज्ञानात्मकत्वेन तत्तत्क्रियादीनां धर्माणां च नैसर्गिकत्वेन तेषां च भगवत्प्राकट्ये एव दर्शनादिव्यवहारविषयत्वेन लौकिकवाङ्मनोभिः प्रतीयमानानां स्थानधर्मत्वात् तथेत्येकदेशिमतेन सिद्धमित्यर्थः । तेन ब्रह्मणः स्थानतो जडजीवधर्मत्वं, स्वतस्तु तद्रहितत्वमित्येकदेशिमतेन सिद्धम् । एतेनास्याधिकरणस्य प्रासङ्गिकत्वं, वक्ष्यमाणोपोद्घातत्वं वेति सूचितम् ॥

विद्वन्मण्डने तु मायावादिमतेन अरूपवत्सूत्रप्रकृतैतावत्सूत्रद्वयाभ्यां निर्विशेषस्यैव मुख्यतया निरूपणं दृश्यते इत्याशङ्कायां, न स्थानतोऽपीत्यादिसूत्रत्रयम्, अरूपवदित्यादिसूत्रचतुष्टयं चोपादेयांशमादायैवं व्याख्यातम् । तथाहि । तत्र जडजीवधर्मा ब्रह्मणि सन्ति न वेति विचारयँस्तन्निरूपकनिषेधकश्रुतीनामन्योन्यविरोधपरिहारं

च विचारयन्नुभयोरपि श्रुतिवाक्यत्वेनान्यतरबाधमप्यशक्यं जानन्नौपाधिकं ब्रह्म सविशेषश्रुतिविषयो, निरुपाधिस्वरूपं तन्निर्विशेषश्रुतेरिति मतं, न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीति सूत्रेणौपाधिकत्वे तत्स्वभावत्वं ब्रह्मणो न सम्भवतीति तच्छ्रुतीनामब्रह्मनिरूपकत्वापत्तिरिति निरस्य पुनरुपहितानुपहितयाभेदाङ्गीकारेणोभयरूपत्वं ब्रह्मणि भविष्यतीति तन्मतोपपत्तिमाशङ्क्य, न भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचनादिति सूत्रेणापिचैवमेक इत्यग्रिमेण चाभेदबोधकश्रुतिविरोधनिरूपणेन निरस्य, पुनराकाराणां प्रपञ्चमध्यपातित्वात् प्रपञ्चस्य जन्यत्वात् तेषामपि तथात्वात् तेषु ब्रह्माभेदबोधनमौपचारिकमतः साकारवादिन्यो न ब्रह्मनिरूपिका इति प्राप्त आह। अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति। स्यादेतदेवं यद्याकाराणां प्रापञ्चिकत्वं भवेन्न त्वेवम्। न हि प्रपञ्चस्थितत्वेनैव प्रापञ्चिकत्वं वक्तुं शक्यम्। त्वदभिमतस्यापि तथात्वापत्तेः। अतो निराकारवादिनीष्विव साकारवादिनीष्वपि श्रुतिष्वरूपवदेव तत् प्रतिपाद्यते। रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियते इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं, तद्युक्तं रूपवद्विश्वम्। ब्रह्म तु तद्विलक्षणमित्यर्थः। यथा चैतत् तथा मृत्स्नाभक्षणादिप्रसङ्गनिरूपणेन निरूपितम्। अथवा रूप्यते व्यवह्रियते अनेनेति करचरणाद्युच्यते। तथाच यथालोके करादिकं भिन्नं तद्वानभिमानी भिन्नस्तथा ब्रह्म न श्रुतौ करादिभिन्नं तदभिमानित्वेन निरूप्यते, किन्तु करादेरपि ब्रह्मत्वाद्भेदाभावादरूपरूपमेव निरूप्यते, न तु रूपवदित्यर्थः। ननु कुत एव तदवगम्यते करादीनामपि ब्रह्मत्वमेव, न तद्भिन्नत्वमित्यत आह तद्विनिगमकम्, तत्प्रधानत्वादिति। सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यं यतः। अयमर्थः। करादीनामब्रह्मत्वे तन्निरूपकाणां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनियमव्याहतिरतः करादिनिरूपकाः साक्षाद् ब्रह्मप्रतिपादका एवेति। सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्, आमनन्ति चैनमस्मिन्नित्याद्यधिकरणरूपोपपत्तिर्हिशब्देनोच्यते। स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति, सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति, आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरिति, आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैकवाक्यतया सच्चिदानन्दरूपत्वं करादीनामवधारणीयम्। अत एवाग्रे सूत्रकारोऽप्याह आह

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

मुख्यसिद्धान्तं वक्तुमेकदेशिनं दूषयति । तुशब्दस्तथा सिद्धान्तं व्यावर्तयति । तथात्वं समवायातिरिक्तस्य तद्धर्मयोगात् । जडजीवधर्मयोगात् सर्वकामत्वादयो न भवन्ति कुतः ? । अम्बुवदग्रहणात् । सर्वपरस्य हि प्रतिबिम्बेऽधिकरणधर्मवत्त्वम् । तत्र रूप-

---

च तन्मात्रमिति । एता एव श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः । त्वदभिमतव्याख्याने त्वरूपमित्येतावतैव चारितार्थ्यं स्यात् । रूपवत्त्वस्योभयवाद्यसम्मतत्वेनाविवादास्पदत्वात् तन्निषेधानुपपत्तिः । रूपरूपवत्त्वस्य सिद्धान्त्यमभिमतत्वात् । एवं सति तथा कथनादस्मदुक्त एवार्थः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञायते इति ॥ १८ ॥ ५ ॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * मुख्येत्यादि * । एतेनास्मिन्नप्यधिकरणे सर्वकर्मादयो ब्रह्मणि सन्ति नवेत्येवं सन्देहः । उभयवाक्यश्रवणमेव सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षस्त्वौपचारिक इति पूर्वस्माद् विशेष इति बोधितम् । ननूक्तस्य मुख्यत्वाभावे किं गमकमित्यतो गमकं वदन्त एव सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तुशब्द इत्यादि * । व्यावर्त्तनीयं सिद्धान्तमाहुः । * तथात्वमित्यादि * । तथात्वं नाम एकदेशिनाङ्गीक्रियमाणं त्रिवृत्कृतजलसमवायिव्यतिरिक्तस्य ज्योतिषः सूर्यादेस्तद्धर्मयोगाज्जलधर्मयोगात् कम्पादिकमिव जडादिसमवायिव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणो जडजीवधर्मयोगात् सर्वकामादय इत्येतं सिद्धान्तं नकारो व्यावर्त्तयति । तथाच तुशब्द एव तस्य मुख्यत्वाभावगमक इत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * सर्वेत्यादि * । सर्वस्मात् परस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बे सति अधिकरणधर्मवत्त्वमेकदेशिना सिद्धान्तितम् । तत्र तन्मते निराकर्त्तव्ये रूपरहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबिम्बत इति दूषणं वक्तव्यम् । ब्रह्मणो जगद्वैलक्षण्यं वदता एकदेशिना ब्रह्मणि नीरूपत्वस्य व्यापकत्वस्य च तत्राङ्गीकारात् । तथाप्येवमुक्तौ सिद्धान्तिनमपि पर्यनुयुञ्जीत । सिद्धान्तेऽपि विरुद्धधर्माश्रयत्वाङ्गीकारेण त-

रहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबिम्बत इति वक्तव्यम्। तथापि स्वमतविरोधादम्बुवदग्रहणामिति। स्वच्छमम्बु प्रतिबिम्बं गृह्णाति। न हि तथा धर्मा ग्रहीतुं शक्नुवन्ति। धर्मत्वाच्च। सर्वाधारत्वेन तथोच्यमाने वैयर्थ्यमिति पूर्वमवोचाम।

योरिवाकाशनैर्मल्यवत् स्वरूपात्मकरूपस्य दूरत्वस्य चाङ्गीकारादाकाशस्येव प्रतिबिम्बः सम्भवत्यतः स्वमतविरोधात् प्रतिबिम्बाधिकरणस्वभावमादाय तन्मतदूषकं हेतुमाह। * अम्बुवदग्रहणामिति *। तद् व्युत्पादयन्ति। * स्वच्छमित्यादि *। अम्बु स्वच्छं तस्मादंशेन संश्लिष्टस्य सूर्यादेः प्रतिबिम्बं गृह्णाति। न हि तथा धर्मा ग्रहीतुं शक्नुवन्ति। हि यतो हेतोर्धर्मा मनोमयादिशब्दैकदेशोक्तानि पृथिव्या घटादय इव ब्रह्मण उपादेयानि मनःप्रभृतीनि कार्याणि अस्वच्छानि। मनो हि शुद्धाशुद्धभेदेन द्विविधम्। तत्र शुद्धं कामविवर्जितमिति। तत्र प्रतिबिम्बिते ब्रह्मणि सर्वकामा एव न भासेरन्। अशुद्धस्य तु कामवत्त्वेऽपि अस्वच्छत्वादेव प्रतिबिम्बाग्राहकत्वम्। प्राणस्त्वापोमयोऽपि वायुरूपत्वात् प्रतिबिम्बग्रहणायोग्यः। तथा भारूपं तेजः आकाशश्च। तस्माज्जलादिवद् अंशेन संश्लिष्टस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बं ग्रहीतुं न शक्नुवन्ति। किञ्च। धर्मत्वात्। समवेतं हि कार्यं कारणस्यावस्थाविशेषरूपत्वात् तद्धर्मभूतं तस्मात्। न हि समवेते कार्ये समवायिनः प्रतिबिम्बः क्वापि दृष्टचरो, नाप्यस्वच्छे कस्यापि। अतः समवायिव्यतिरिक्तस्य समवायिनश्च ब्रह्मणो ग्रहीतुमशक्यत्वबोधनायाम्बुवदग्रहणादित्युक्तमित्यर्थः। ननु माऽस्तु धर्माणामुपाधिभूतानां प्रतिबिम्बग्राहकत्वं, तथापि द्युभ्वाद्यधिकरणविषयवाक्ये ब्रह्मणः सर्वाधारतायाः सिद्धत्वाद् ब्रह्मण्येव मनःप्रभृतीनां तद्धर्माणां च प्रतिबिम्बोऽस्तु। तथा सति तेषां धर्माणामौपचारिकत्वमेव सेत्स्यतीत्यत आहुः। * सर्वेत्यादि *। यद्यपि रूपरहितस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बग्राहकत्वम्। आकाशादितुल्यत्वात्। तथापि भारूपत्वमादाय ग्राहिलतया तथोच्यमाने तेषां धर्माणामुपाधिधर्मत्वेनैव प्रत्ययः। लोके हि स्थिर आधारे प्रतिबिम्बचञ्चलतायां तद्धर्मे चलने वि-

नच भ्रमात् कल्पनं वेदेनोच्यते। अप्रतारकत्वात्। सर्वज्ञत्वाच्च॥

र्थायत्वेनैव भानस्य दृष्टत्वात्। अतस्तद्धर्मत्वेन उपासनाया असिद्धेस्तदनुवादवैयर्थ्यमिति पूर्वम् अपूर्ववत्सूत्रव्याख्याने सर्वशब्दस्य प्रसिद्धानुवादकत्वकथनेनावोचामेति नात्र प्रत्यवस्थानावकाश इत्यर्थः। न च यद्ययोग्यतैवोभयोस्तदा श्रुतौ कुतो जलचन्द्रादिदृष्टान्त उच्यत इति शङ्क्यम्। एकस्यैवोपाधिभेदेन नानात्वबोधनाय तत्कथनात्। उपाधिना क्रियते भेदरूप इति, एकधा बहुधा चैव दृश्यत इति दृष्टान्तप्रयोजनोक्त्यैव तथा निश्चयादिति। नन्वत्र पूर्वं ब्रह्मणः सर्वत्वेनोपासनायाः, शान्त उपासीतेत्यन्तेन विधानात्, स क्रतुं कुर्वीतेत्यस्यापि व्यवहितेनोपासीतेत्यनेनैव सम्बन्धान्मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टत्वेन ब्रह्मण एवोपासनं विधीयत इति तत्र यथा सर्वत्वमारोपितम्, एवमत्र मनोमयत्वादिकमप्यारोपितमेवेत्यम्बुवद्ग्रहणाभावेऽपि सर्वकामत्वादिधर्माणां कल्पितत्वादौपचारिकत्वमेवेत्यत आहुः। * नचेत्यादि *। नात्र मनोमयत्वादिकमारोपितम्। उपासनाया एवात्राभावात्। अथेत्यनेन प्रक्रमभेदे बोधिते प्रकृतच्छेदेन व्यवहितसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात्। किन्तु पूर्वोपासनया शुद्धान्तःकरणस्य सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मण उपदेशोऽयम्। स शान्तोऽन्यत्र रागरहितः, क्रतुं वक्ष्यमाणप्रकारकं निश्चयम् अध्यवसायात्मकमविचलप्रत्ययं, तथा मननं वा स्वस्य वक्ष्यमाणभगवत्स्वरूपलाभार्थं कुर्वीतेति। एतेन शब्दान्तरेणापि तथा निश्चयात्। उपसंहारे च पूर्वोक्तधर्मविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वम्, एतद् ब्रह्मेत्यनेन निगमयित्वा एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति, यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्तीत्यत्रेतिशब्देन पूर्वोक्तं सर्वं परामृश्य, यस्य स्यादद्धेत्यनेन सर्वस्य सत्यत्वनिगमनादपि तथा निश्चयात्। आरोपितत्वे च भ्रमात् कल्पनम्। तत्तु नात्र वेदेनोच्यते। अप्रतारकत्वात्, सर्वज्ञत्वाच्च। यदि ह्येवं सत्यत्वं निगमयन् स्वयं सम्यग् ज्ञात्वा परस्मा आरोप्याऽन्यथा ब्रूयात् प्रतारक एव स्यात्। अज्ञात्वाऽऽरोपितं चेद् ब्रूयात् सर्वज्ञत्वादेव हीयेत। अतो नात्र तथा वक्तुं शक्यमित्यर्थः। एतेन मध्वादिविद्यास्विवात्र कल्पनोपदेश इत्यपि निरस्तम्। तत्रैवमवचनात्। सांख्यवादिनं प्रति तद्रीतिबोधने तत्र तथा कथनाच्च। तत्तु तत्रैवोप-

विप्लववादिन एवं वचनं, न वैदिकस्य । पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादि-विरोधश्च ।

तस्माद् ब्रह्मधर्मा एव सर्वकामादयो, न तूपाधिसम्बन्धादौपचारिका इति ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्ज-
स्यादेवम् ॥ २० ॥

सिद्धान्तेन विरोधपरिहारमाह । विरोधो हि परिहरणीयो लोकवेदाभ्यां तदनुसारेण । महानवकाशोऽल्पोऽवकाशो, यथाव-काशं दश चमसानिति लौकिकवैदिकव्यवहारो वस्तुधर्मविरुद्धो

पादितम् । अतो वेदान्तार्थविप्लववादिन एवैवं वचनं, न वैदिकस्ये-ति युक्तम् । किञ्च । यदि ग्रहिलतया भ्रमात् कल्पनमत्राङ्गीक्रियेत, तदाऽन्तर्यामिब्राह्मणमपि विरुध्येतेति दोषान्तरमाहुः । * पृथिव्या-मित्यादि * । पृथिव्यादिप्रपञ्चस्याविद्याकल्पितत्वाच्छुक्तिरजतक-ल्पे तस्मिन्निरविद्यस्येश्वरस्य स्थित्ययोगात् तद्बोधकश्रुतिविरोधश्चे-त्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * तस्मादिति * । अम्बुनीव मन प्रभृतिषु ब्रह्मप्रतिबिम्बस्यासम्भवात् तथाच धर्माणामौपचा-रिकत्वनिर्णयमाश्रित्य यत् प्लुष्यादिसाम्यं ब्रह्मण उक्तं, तदसङ्गत-मित्यर्थः ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ सूत्रम-वतारयन्ति । * सिद्धान्तेनेत्यादि * विरोधपरिहारकस्यैकदेशिमत-स्यानुपपन्नत्वे दर्शिते विरोधस्यैव स्थैर्यात् कथं तत्परिहार इत्याका-ङ्क्षायां तथेत्यर्थः । परिहारं व्युत्पादयन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * वि-रोधो हीत्यादि * तथाच तन्मते प्रतिबिम्बस्य वक्तुमशक्यतया लो-कानुसरणम् । भ्रमात् कल्पनस्याशक्यवचनतया वेदानुसरणम् । अतस्तद्विहाय हेत्वन्तरेण परिहरतीत्यर्थः । अनुसारं व्युत्पादयन्ति । * महानित्यादि * * ब्रह्माऽप्येवमित्यन्तम् * । यथावकाशं दश

दृश्यते । व्यापकत्वं वृद्धिह्रासौ च आकाशस्यैव । तत्र यथा करके प्रविष्ट आकाशस्तथा व्यपदिश्यते । तथा सत्युभयसामञ्जस्यं भवति । अन्यथा एकतरबाधो भवति। एवं तत्तदनुप्रवेशाद् ब्रह्माऽप्येवम् । नचौपाधिकत्वम् । जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वाभावात् । अन्यानुविधायित्वेऽपि स्वधर्मा एव ते । कारणत्वादिवत् ।

———

चमसानित्यासादनविषये श्रुतिः । एवञ्चयनेऽपि । एतैरग्निं चिन्वीतेति चित्तिः स्रुगित्यादिमन्त्रैश्चयनं विधाय, प्रकारप्रदर्शनावसरे चतुर्षु दिक्षु तत्तद्धोतृमन्त्रैश्चयनं दर्शयित्वा, यथावकाशं ग्रहान् यथावकाशं प्रतिग्रहानिति, वाचस्पते विधे नामन्नित्यादिमन्त्रोपधेयानां ग्रहसंज्ञकानां देवस्यत्वेत्यादिमन्त्रोपधेयानां प्रतिग्रहसंज्ञकानामिष्टकानां तद्दिङ्मध्ये योऽवकाशस्तदविरोधेनोपधानमाह । अवकाशश्चाकाश एव । तत्र यथापदेन स्वल्पत्वमहत्त्वादिकं सूच्यते । लोकव्यवहारस्तु धर्मविरुद्ध इति आकाशीयनैसर्गिकधर्मभूतविभुत्वव्यधिकरणः । * उभयसामञ्जस्यमिति * विभुत्वाल्पत्वयोरैकाधिकरण्येन प्रामाणिकादरणीयत्वम् । तथाच यथा आकाशस्योपाध्यन्तर्भावाद् वृद्ध्यादिभाक्त्वमेवं ब्रह्मणोऽप्युपाध्यन्तर्भावात् तदभिव्यङ्ग्यसर्वकामादिधर्मवत्त्वमिति सूत्रार्थः । अत्र बीजं तु विषयश्रुतावाकाशात्मेत्युक्तिः । अत आकाशदृष्टान्तस्य प्रकृतश्रुत्यनुसारित्वे, तत्तदुपाधिप्रविष्टं ब्रह्मापि तत्तद्धर्मवद् वक्तव्यं, न त्वेकदेशयुक्तरीत्येत्यर्थः । नन्वेवमपि तेषां धर्माणामौपाधिकत्वेनौपचारिकत्वमेवायातीति को विशेषः सिद्धान्त इत्यत आहुः । * नचौपाधिकत्वमित्यादि * । यदि हि ते श्रुतौ जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वेन प्रत्यायिताः स्युस्तदा तेषामौपाधिकत्वं स्यात् । प्रत्यायितास्त्वात्मविशेषणत्वात्मधर्मत्वेनातो न तथात्वमित्यर्थः । ननु यद्यप्येते आत्मविशेषणत्वेनोक्तास्तथापि मनोमयत्वादिकं पूर्वमुक्त्वा पश्चादुक्तास्तेन ब्रह्मणो मनआद्यनुविधायित्वमेव स्फुटीकृतम् । तथा सति तेषां तद्धर्मत्वमेव, न ब्रह्मधर्मत्वमन्यानुविधायित्वस्यैव स्फुटीभावादित्यत आहुः । * अन्येत्यादि * तदभिध्यानसूत्रे आकाशादिलिङ्गतया तत्तदनुविधायित्वस्य सिद्धत्वादत्र मनआद्यन्यानुविधायित्वेऽपि सर्वकामादयो

नचागन्तुकत्वात् तद्धर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम्। अन्यधर्मत्वे प्रमाणाभावात्। तद्गतत्वप्रतीतेश्च दृष्टत्वाच्चाविरोधः। अविरोधप्रकारोऽयम्। यथोभयसामञ्जस्यं भवति प्रकारोऽपि तस्यैव तथा वक्तव्यः। तस्माद् यथा आकाशस्य वृद्धिह्रासभाक्त्वं करकादि-

———

ब्रह्मधर्मा एव। यथा तत्रत्यं कारणत्वम्। आदिपदेन, विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भातीतिस्मृत्युक्तं शक्तिविश्लेषादिकमपि संगृहीतं ज्ञेयम्। तेन स्वल्पकार्यकरणेऽपि नौपाधिकत्वमित्यर्थः। नन्वेवमन्यानुविधायित्वे तेषामागन्तुकत्वं तु सिद्धम्। तथा सति नैसर्गिकत्वाभावादन्यधर्मा एव भवन्ति, न तु भगवद्धर्मा इत्यत आहुः। * नचागन्तुकत्यादि * कामः सङ्कल्प इति श्रुतौ, अशुद्धं कामसङ्कल्पमिति श्रुतौ च कामसङ्कल्पयोः केवलयोरेव मनोधर्मत्वं श्रूयते, न तु सर्वत्वसत्यत्वविशिष्टयोस्तयोरतोऽन्यधर्मत्वे श्रुत्यभावः। लिङ्गवाक्यप्रकरणाभावस्तु स्फुटः। स्थानं त्वन्यानुविधानेनैव व्याख्यातमतः प्रमाणाभावात् तथेत्यर्थः। समाख्यानन्तु बहुव्रीहिणा ब्रह्मधर्मत्वमेव स्फुटीकरोतीत्याहुः। * तद्गतेत्यादि * ननु यद्यप्येवं तथापि युक्तिभिरनुचिंतनस्य मननत्वात् तच्छेषत्वेनैतत्पाठेऽप्युपासनाशेषत्वमेव, न तु स्वतन्त्रब्रह्मधर्मत्वमेषाम्। यथा अस्थूलत्वादीनामतस्तदपेक्षया निर्बलत्वात् कथमविरोध इत्यत आहुः * दृष्टत्वाच्चाविरोध इति * सोऽकामयत बहु स्यामित्यत्र सर्वविषयककामस्य ब्रह्मधर्मत्वेन दृष्टत्वादेतेषां स्वाभाविकब्रह्मधर्मत्वेन नैर्बल्याभावादविरोध इत्यर्थः। नन्वेवं सति धर्मविधिनिषेधयोरेकविषयत्वाद्विरोध एवायातीति कथमविरोध इत्यत आहुः * अविरोधेत्यादि * अयमस्मदुक्तरीतिकः। यथोभयसामञ्जस्ये श्रुतिद्वयस्य मुख्यार्थप्रतिपादकता भवति। एकदेशिना दृष्टान्तेनैवाविरोधसाधनात्। प्रकारोऽपि दृष्टान्तस्यैव श्रुत्यनुसारेण वक्तव्योऽन्यथैकदेशी न मन्येतातस्तथेत्यर्थः। उक्तं निगमयन्ति * तस्मादित्यादि *। तथाच यदा भगवान् सत्त्वादिष्ववतरति, किञ्चित्कार्यार्थं जीवे आविशति वा तथा च ये कर्मादयः आश्चर्यजनकाः प्रतीयन्ते। यथा परशुरामादिषु निःक्षत्रीकरणादयः। य-

न्तर्भावात् तथैवोभयसामञ्जस्यादेवं अत्रापि वृद्धिह्रासपदेन शरीरे आकाशजीवयोरेकमुदाहरणं बोधयति ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

हेत्वन्तरमाह । भगवति सर्वे विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । व्याघातात् । तादृशमेव तद् वस्त्विति त्वध्यवसायः

था चन्द्रे प्रतर्दनाख्यायिकोक्ता दैत्यवधादयः । यथा च गुर्वादौ भगवत्प्रतिव्यञ्जनादयस्ते सर्वे आधाराभिव्यङ्ग्या भगवद्धर्मा एव, न स्वाधारधर्माः । एतदेव ज्ञापयितुमाहुः । * वृद्धिह्रासपदेनेत्यादि * । तथाच जीवन्मुक्तदशायामानन्दाविर्भावेन व्यापकत्वेऽप्यणुत्वस्य यद्बाधस्तत्राप्येषा युक्तिः । शरीरान्तःस्थितौ तेनाभिव्यज्यमानमपि जीवधर्मभूतमेवाणुत्वम् । आनन्दाविर्भावेन चाभिव्यज्यमानं व्यापकत्वम् । ब्रह्म तु ततोऽप्यधिकम् । अन्यथा व्युच्चरणादिश्रुतिविरोधापत्तेः । एतावान् परं विशेषः । आकाशे विभुत्ववज्जीवाणुत्वं सहजम् । अन्यथा क्षुद्रा इति विशेषणबाधापत्तेरिति । तथाच पूर्वमभेकौकःसूत्रे, व्योमवच्चेत्यनेन यदुक्तं तदेवात्र स्मारितम् ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * हेत्वन्तरमाहेति * । एवमुपाधिसम्बन्धेनाभिव्यज्यमानत्वे तेषां नैमित्तिकत्वेनागन्तुकत्वमेव घृतद्रवत्वादिवत् । ननु स्वाभाविकत्वं, तथा सति सृष्टेः पूर्वं निर्धर्मकमेव स्यात् ततश्च सोऽकामयतेत्यादिरपि पीड्येतेति तदभावाय हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । अत्र सूत्रे उभयसामञ्जस्यादेवमिति पदद्वयं पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । चो बुद्धिस्थसमुच्चायकः । तथाच केवलब्रह्मबोधकश्रुतिषु तत्तद्धर्मदर्शनात् प्रत्यक्षेणापि भानात् स्मृतावपि सिद्धत्वाद् ब्रह्म एवं यथा प्रतीयते तादृशम् । तत्र हेतुरुभयसामञ्जस्यमेव । तदेतद् हृदिकृत्य सूत्रोक्तं दर्शनं विवृण्वन्ति । * भगवतीत्यादि * । तथाच वैश्वानरविद्यायां प्रादेशमात्रत्वाभिविमानत्वं द्युमूर्द्धत्वादिकं पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम् । तैत्तिरीये, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादित्येकत्वाव्यक्तत्वानन्तरूपत्वम् । एवं श्रुत्यन्तरेऽपि, आसीनो दूरं व्रजती-

प्रामाणिकः । चकारादुलूखलबन्धनादिप्रत्यक्षमेवोभयसाधकं दृष्टमिति । अथो अमुष्यैव ममार्भकस्येति च । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैः सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न विरोधः ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति
च भूयः ॥ २२ ॥

त्यादीनि दृश्यन्ते । एवं मिथिलागमने श्रुतदेवजनकयोर्गृह एककालावच्छेदेन प्रवेशादिकं स्मृतिसिद्धं दृश्यते । अवतारदशायां गोवर्द्धनोद्धरणादिकमवस्थासाधनविरुद्धं कार्यं च दृश्यते । तत्र प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धे सर्वजनीनदर्शनसिद्धं तादृकस्मृतिसिद्धं च ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वेऽनुपपत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाद्वस्तुस्वभावमेवादाय दर्शनस्येच्छानुग्रहादिहेतुकत्वं चादाय तादृशनिश्चयस्य प्रामाणिकत्वमवगन्तव्यमित्यर्थः । * उभयसाधकमिति * स्वल्पत्वमहत्त्वयोः साधकम् । तत्र बहूनां दाम्नां सन्धानेऽपि न स्वरूपवेष्टकत्वं, स्वरूपस्य च न प्रथमपरिमाणादाधिक्यम्। अन्यथा विस्मयानापत्तेः । मृत्स्नाभक्षणव्यादानस्थले च स्पष्टमेव तथात्वम् । एवं विदिततत्त्वायामिति तत्र कथनात् । मायामोहस्य तदुत्तरं कथनाच्चेति । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । वैश्वानरेऽर्थक्रमस्य बलीयस्त्वमुपगम्य विरोधस्य परिहर्तुं शक्यत्वेऽपि काठके तथा वक्तुमशक्यत्वात् । उलूखलबन्धने स्वल्पस्य यत्तावत्सु दामस्वमानं तस्य स्वरूपधर्मत्वे, मानान्तरेण शरीरधर्मत्वे वा तदाधारस्य विरुद्धधर्माश्रयतायाः प्रत्यक्षसिद्धतया चापह्नोतुमशक्यत्वेन अभिन्ननिमित्तोपादानत्वोपगमेन च विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य प्रामाणिकत्वाच्छ्रुत्यादिभिस्तथात्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न विरोध इति प्रकृतानां सर्वकामत्वादीनामप्यौपचारिकत्वकल्पनं नैमित्तिकत्वेनानित्यत्वोद्भावनं चाप्रयोजकमित्यर्थः । एवमेताभ्यां सूत्राभ्यामत एव चोपमेतिसूत्रोक्तं सर्वं प्रत्युक्तं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ सूत्र-

परमार्थतो विरोधं परिहृत्य युक्त्याऽपि प्रतिषेधति । ननु सर्वविशेषधर्माणामस्थूलादिवाक्यैर्निषेधात् कथमविरोधः प्रत्येतव्य इति चेत् तत्राह । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति । प्रकृते यद्देतावत्परिदृश्यमाना यावन्तः पदार्था लौकिकास्तेषामेव धर्मान् निषेधति । प्रतीतस्यैव हि निषेधात् । अतो जगद्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते, न तु वेदोक्ता ब्रह्मधर्मा निषेद्धुं शक्यन्ते । कुत एतदवगम्यते तत्राह । ततो ब्रवीति च भूयः । यत्रैव वाक्ये पूर्वं निषेधति तस्मिन्नेव वाक्ये पुनस्तमेव विधत्ते । यतो वाचो निवर्तन्ते

मवतारयन्ति । * परमार्थत इत्यादि * परमार्थत इति * । वस्तुविचारात् । एवं सर्वैः प्रकारैः परिहृतेऽपि विरोधे पुनर्युक्त्या परिहारस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां वस्तुनस्तादृकस्वभावत्वममन्वानं प्रति युक्तिरवश्यं वक्तव्येत्यतः सूत्रांशमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । तथाच पूर्वसूत्रोक्तदर्शनस्य अवतीर्णे स्वेच्छया व्यवहार्ये प्रपञ्चसलक्षण एव प्रतीयमानैकविशेषविरुद्धविशेषान्तरविषयत्वाभ्रतेन प्रपञ्चविलक्षणे सर्वविशेषशून्ये ज्ञानाकारे तद्विरुद्धविशेषवत्त्वसिद्धिरिति तत्र धर्मविधिनिषेधयोरविरोधः कथं प्रत्येतव्य इत्याकाङ्क्षायामविरोधप्रत्ययप्रकारमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * प्रकृते यदित्यादि * शङ्क्यन्त इत्यन्तम् * । प्रकृते इति गार्ग्युपक्रान्ते प्रपञ्चे गार्गीप्रश्ने वा । तथाच जगद्वैलक्षण्यबोधनेन तत्प्रकारका धर्मा निषिध्यन्ते, न तु तत्सदृशाः स्वरूपधर्मा अपि । अतो न ते औपचारिका इत्ययं तत्तदभावयोरविरोधप्रत्ययप्रकारः । तेन निषेधमात्रदर्शनात् सर्वकामत्वादीनामौपचारिकत्वकल्पनं यद् दर्शयतिसूत्रे कृतं तदनया युक्त्या परिहृतमित्यर्थः । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां सूत्रशेषमवतारयन्ति । * कुत इत्यादि * । उदाहरणमाहुः । * यत इत्यादि * । अत्र ज्ञानकरणाप्राप्तिकथनमुखेन पूर्वार्द्धे ज्ञानं निषिध्योत्तरार्द्धे तद्विधत्ते । अस्थूलवाक्येऽपि, अवागमनः, अमुखमिति प्रशासनकारणनिषेधमुखेन प्रशासनं निषिध्य, एतस्यैवेत्यादिना तद् विधत्ते । एवं

अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति । तथा अस्थूलवाक्येऽपि, एतस्यैव प्रशासने, एतद् विदित्वा, आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । चकारादेकवाक्योपाख्यानभेदौ संगृहीतौ । सर्वत्र लौकिकं प्रतिषेधत्यलौकिकं विधत्ते इति युक्त्या निर्णयः । तस्माद् युक्त्याप्यविरोधः ॥ २२ ॥

सर्वधर्मनिषेधमुखेन वेद्यत्वं निषिध्यैतद्विदित्वेत्यादिना तद्विधत्ते । तथा न तदश्नोति कश्चनेति व्याप्तिं निषिध्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन तां विधत्ते । न तदश्नोतीत्यस्य भोजनार्थकत्वपक्षे त्वत्र भगवत्कर्तृकं च भोगं निषेधति, सोऽश्नुते सर्वान् कामानित्यादौ तद्विधत्ते इति बोधयितुमाहुः * चकारादित्यादि * । तथाच यथा श्वेताश्वतरे, अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्त्तेति कर्तृत्वं निषेधति, तथा मुण्डके कर्त्तारमीशमिति विधत्ते । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । तथाच कर्मणि साध्ये व्यक्तिभेदेन षोडशिग्रहणाग्रहणवन्नित्य एकस्मिन् ब्रह्मणि ज्ञेयत्वाज्ञेयत्वप्रशासितृत्वाप्रशासितृत्वादीनां विकल्पस्याशक्यवचनतया वाक्यस्याबाधकतायां तन्निवृत्त्यर्थं लौकिकं निषेधत्यलौकिकं तं धर्मं विधत्ते इति व्यवस्था मन्तव्या । स्थूलत्वादीनां लौकिकानामेव निषेधदर्शनात् ईदृशप्रशासितृत्वादीनामलौकिकानामेव विधानदर्शनात् । अतो ये वस्तुस्वभावतो विरुद्धधर्माश्रयत्वं न मन्वते तान् प्रत्येवं लौकिकालौकिकविभागरूपया युक्त्या निर्णयः । तेन श्रुत्या बोध्यमाना ये सर्वकामत्वादयस्तेऽप्यलौकिका एव । मन्दधियामविचारकाणां परं नामतौल्येन भ्रमः । नचानाप्तकामत्वापत्तिः । अभिध्यारूपत्वेन स्वयमेव तत्पूर्त्तिकरणेन चादोषात् । एतेन जीवतुल्यतापत्तिरपि परिहृता बोध्या । तस्माच्छ्रुत्यक्षराण्यननुसन्दधानानां बोधार्थं युक्त्याप्यविरोध आचार्येणोक्त इत्यर्थः । एतेनैव यावद्धर्मशून्यत्वं ब्रह्मणो वदन्तोऽपि प्रत्युक्ता वेदितव्याः ।

अन्ये त्वस्मिन् सूत्रे, द्वे वा व ब्रह्मण इति वाक्यं विषयत्वेनाहुः । तदर्थं विद्वन्मण्डने एतद्वाक्यार्थोऽपि विचारितः । तथाहि । नेति नेतीत्यत्र इतिशब्दः प्रकारवाची । तथाच पूर्वं मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मणो विभूतिरूपं, य एवं

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

शब्दबलविचारेण विरोधं परिहृत्यार्थबलविचारेणाविरोधप्रतिपादनायाधिकरणमारभते । सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । न चक्षुषा गृह्यते, कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्, नापि

वेदेत्यन्तेन निरूप्य यस्यैतद्रूपद्वयं पूर्वमेव षष्ठ्यन्तेन पदेन निरूपितभेदस्य तस्मिन्निरूप्यमाणेष्वपि सर्वतःपाणिपदान्तत्वादिष्वेवं लौकिकत्वेन वेदनं मा भूदिति भिन्नप्रक्रमेणैतत्प्रकारकं वेदनं ब्रह्मणो निषेधति । अथात इत्यादिना । अयमर्थः । ब्रह्मण्यपि मूर्त्तामूर्त्तरूपे सर्वतःपाणिपादान्तेत्यादिश्रुत्युक्ते वेदितव्ये । परन्त्वित्यनेन प्रकारेण न वेदितव्ये ब्रह्मण एते रूपे इति, किन्तु ब्रह्मैवेति वेदितव्ये इत्यर्थः । अत्र विनिगमकमाह सूत्रकारः । ततो ब्रवीति च भूय इति । शेषं स्फुटम् ।

यत्तु प्रकृतशब्देन, द्वे वा व ब्रह्मण इत्यादिनोक्तं मूर्त्तामूर्त्तलक्षणं रूपद्वयं परामृश्यत इति मतं, तत्र प्रकृतत्वं प्रतिषेधतीत्येतावतैव चारितार्थ्ये सत्येतावत्पदं व्यर्थम् । नच प्रकृतस्य ब्रह्मणः प्रकृते वा ब्रह्मणि एतावत्त्वं प्रतिषेधतीति व्याख्यानान्न दोष इति वाच्यम् । तथा सति ततो ब्रवीति च भूय इत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । प्रकृतपदेनैव ब्रह्मप्रमितौ तदभावशङ्कानुदयेन तत्सत्तायां मानाकाङ्क्षार्थे तत्कथनप्रयोजनाभावात् । तस्मादस्मदुक्त एवार्थ इति ॥२२॥६॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * शब्दबलेत्यादि * । तथाच यद्यपि स्वविचारे तस्यानावश्यकत्वं तथाप्यन्यैर्ऋषिभिरर्थबलेन विचारस्याङ्गीकृतत्वात् तेनाविचारे तेषां निर्विशेषपक्षपातात् सविशेषश्रुतिः पीड्येत। विचारिते त्वर्थसामर्थ्ये वस्तुस्वभावादेवोभयसम्भवान्न श्रुतिपीडेत्यतस्तन्निवारणार्थं तदारभत इत्यर्थः । ननु विरुद्धवाक्येषु चिन्तितेषु किमवशिष्टं येनार्थबलाद्विरोधोत्थानमित्यत आहुः । * सर्वाणीत्यादि * । * सर्वाणीति * । प्रमाणाग्राह्यत्वतद्ग्राह्यत्वयोर्धर्मराहित्यतद्वत्तयोराकारराहित्यतद्वत्तयोर्गुणराहित्यतद्वत्तयोर्बोधकानि । सर्वरूप इत्यनेन यथा महारजनं वास

वाचा, सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति, अप्राप्य मनसा सह, मनसैवै-तदाप्तव्यम्, अस्पर्शमगन्धमरसं, सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरसः, अ-पाणिपाद इत्यादि, विश्वतश्चक्षुरित्यादि, निर्गुणश्च, यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादि विरुद्धवाक्यानि । न हि वस्तु द्विरूपं सम्भवति । वाक्यद्वयमपि प्रमाणम् । तथा सति प्रमाणान्तरानुरोधेनैकस्य स्वार्थे प्रामाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्वमिति युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षानु-रोधेन निर्णयो विचार्यते । तत्र पूर्वपक्षमाह । तदव्यक्तम् । तद् ब्रह्म अव्यक्तमेव भवितुमर्हति । कुतः ? । आह हि श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम् । नेति नेत्यात्मा अग्राह्यो न हि गृह्यत इति । न हि गृह्यत इत्यनुभव-साक्षिकं प्रमाणं श्रुतिराह । न हि केनचिदपि चक्षुषा मनसा वा ब्रह्म दृष्टमस्ति । सर्वरूपत्वे तु सर्वैरेव द्रष्टुं शक्येत । तस्मात् सर्व-धर्मवत्त्वेन प्रतिपादकान्युपचरितार्थान्येव । अनुभवविरोधादित्येवं प्राप्तम् ॥ २३ ॥

इत्यादिश्रुतिस्तद्विरुद्धा, अरूपमव्ययमिति श्रुतिश्च स्मार्यत इति बो-ध्यम् । सन्देहमाहुः । * न हीत्यादि * तथाच लौकिकालौकिकभेदेन व्यवस्थायां कृतायां माऽस्तु शब्दे संशयस्तथाप्यर्थे संशयो दुर्वार इत्य-र्थः । सन्देहबीजमाहुः * वाक्येत्यादि * । तत्र पूर्वपक्षमुत्थापयितुमा-पाततो निर्णयप्रकारं वदन्ति * तथा सतीत्यादि * विचार्यत इत्य-न्तम् * । पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * यद्यपि पूर्वं सर्वप्रमाणापेक्ष-या शब्दस्यैव प्राबल्यं निर्णीतं, तथापि शब्दस्यार्थसापेक्षत्वादर्थब-लेनैव विचारो मुख्य इति श्रुत्यर्थानन्यायनायार्थबले विचार्ये पूर्वप-क्षमाहेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * आह हीति * हि श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां हेतुभ्यां श्रुतिराह । अतस्तदव्यक्तमिति योजना श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यामिति यदुक्तं तत्र का श्रुतिः किं प्रत्यक्षमित्याकाङ्क्षायां तदेव विभजन्ते । * नेतीत्यादि * अस्यां श्रुतौ कथं प्रत्यक्षप्राप्तिरित्यत आहुः । * न हीत्यादि * तदेव विवृण्वन्ति । * न हि केनचिदित्यादि * ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपीति पूर्वपक्षगर्हायाम् । सर्वथा मूर्खः पूर्वपक्षवादी । यतः संराधने सम्यक् सेवायां भगवत्तोषे जाते दृश्यते । श्रद्धा भक्तिध्यानयोगादवेहि, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन, ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपेति । द्विविधमपि रूपं दृश्यते । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः, अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपमिति । संराधकस्य स्वानुभवो, ध्रुवादीनामनुमापकत्वञ्च ।तस्मात् प्रत्यक्षा-

---

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अपीत्यादि * अत्र दर्शनसूत्रोक्तो दृशिर्व्यवहितोऽप्यर्थबलात् परामृश्यते । तथाच केवलस्य प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य लौकिकत्वेन नैर्बल्येऽपि साधनबलसिद्धस्य तस्यालौकिकत्वेन प्रबलत्वात् केवलानुभवविराधोऽप्रयोजक इति साधनसिद्धेन प्रत्यक्षेण निर्णय इत्यर्थः । हेतुं व्याकर्त्तुं श्रुतिस्मृती उपन्यस्यन्ति । * श्रद्धेत्यादि * इयं कैवल्योपनिषत्स्था । परमेष्ठिना आश्वलायनं प्रत्येतेन साधनेन जानीहीत्यत्रोपदिष्टम् । ज्ञानविषयं च ब्रह्म सर्वदेवतादिमयं शिवाकारं निराकारं चोपदिष्टम् । द्वितीया काठके मुण्डके च । तत्राद्ये,आसीनो दूरं व्रजतीत्याद्युक्त्वोक्ता । तत्राप्यासीनत्वादिना साकारताया अशरीरमित्यनेनाऽनाकारतायाश्च लाभः । द्वितीयेऽपि द्वितीयमुण्डके विरुद्धधर्माश्रयं परमात्मानं प्रस्तुत्योक्ता । अत्र तनुं स्वामिति कथनात् साकारलाभ इति तत्राप्येवम् । गीतावाक्यं तु विश्वरूपं दर्शयित्वा ततः स्वरूपं चतुर्भुजाकारं प्रदर्श्योक्तं भगवता । * द्विविधमिति * साकारं निराकारं च । तथाच श्रुतिस्मृत्युक्तसंराधकप्रत्यक्षानुरोधेनार्थबले विचारितेऽपि निराकारं साकारं चेति सिद्ध्यति, न तु केवलमव्यक्तमग्राह्यमेवेति त्वदुक्तमसङ्गतमित्यर्थः । एवं प्रत्यक्षानुमानशब्दयोः श्रुतिस्मृतिपरत्वमभिप्रेत्य व्याख्यातम् । एवं व्याख्याने शब्दबलमेवायातीत्यपरितोषेणातः परं साक्षात्कारानुमितिपरत्वं प्रत्यक्षानुमानपरत्वं चादाय व्याकुर्वन्ति * ततस्त्वित्यादि * । लौकिक-

ऽनुमानाभ्यां, श्रुतिस्मृतिभ्यां वा ब्रह्म साकारमनन्तगुणपरिपूर्णं चेति नाव्यक्तमेवेति निश्चयः। अतो लौकिकालौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादुभयवाक्यार्थरूपमपि ब्रह्म ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥२५॥

पुनः प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तमेव स्थिरीकर्तुमधिकरणान्तरमारभते। तत्र सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षद्वयमाह। ननु प्रत्यक्षानुरोधेनोभयविधवाक्यसमाधानं नोपपद्यते। वस्तुशक्त्यैव निर्णय उचितः। न तु श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम्। यथा प्रकाशजलसुवर्णादीनामनेकविधत्वं नाङ्गीक्रियते। सूर्यचन्द्रमणिप्रकाशादिषूष्णशीतानुभवरूपस्पर्शाः प्रती-

---

प्रत्यक्षं शुद्धमनःसंयोगजम्, अलौकिकं दिव्यदृष्टिजं, विपरीतं वा। तथा चैतयोः श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षमात्रबोधकत्वादत्र साधनसिद्धप्रत्यक्षादर्थस्वभावेऽवधारिते, तं यथा यथोपासते इति श्रुत्या, अव्यक्तनिष्कलोपासकस्य तथैव प्रत्यक्षं वाङ्मनसेनाप्राप्यं च, वृतस्य तु तत्सद्धर्मवत्त्वेन प्रत्यक्षं वाङ्मनसगम्यं चेति तादृशतादृशसम्यक्प्रत्यक्षविषयादर्थस्वभावादेवाविरोधनिर्णय इत्यर्थः। प्रत्यक्षस्य प्रामाणिकत्वसाधनं दर्शनसूत्रादत्राधिकं तेन प्रकाशवत्सूत्रोक्तमेव दृढीकृतं ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ ७ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः। * पुनरित्यादि * । ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वाच्छ्रुत्यवगतस्वरूपस्यैव बलेनोभयरूपत्वं दृढीकर्त्तुमधिकरणान्तरमुपोद्घातसङ्गत्यारभते। अत्र ब्रह्मस्वभावः संराधकप्रत्यक्षेणाऽवधारयितुं शक्यो, न वेति संशयः। साधनस्य ज्ञानार्थत्वम्, अगृह्यश्रुत्या ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वं च सन्देहबीजम्।

पूर्वपक्षौ तु तत्र द्वाविति तावाहुः। * तत्रेत्यादि * । * पूर्वपक्षद्वयमिति * । भक्तप्रत्यक्षेण न निर्णय इत्येकः। श्रुत्यापि नेत्यपरः। स च द्वितीयसूत्रे फलितकथनेन स्फुटो भवतीति तथेत्यर्थः। कुतो वस्तुशक्त्यैवेत्यतो दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति। * यथेत्यादि * । एत-

यन्ते । न हि तेजसि तावन्तः स्पर्शा अङ्गीक्रियन्ते । जले च हिमतप्तकुण्डादिषु । तथा सुवर्णे वर्णभेदाः । न हि सर्वे स्वाभाविकाः । तेजस्त्वादिस्वभावहानिप्रसङ्गात् । तथा ब्रह्मणोऽप्यवैशेष्यमङ्गीकर्तव्यम् । निर्विशेषं हि ब्रह्मेति सर्वप्रसिद्धिः । चकारादेवं साधका, अग्राह्यो न हि गृह्यत इत्येवमादयः । ननूक्तं भक्तस्य तथा साक्षात्कारात् तादृशश्रुतेश्च नैकविधत्वमङ्गीकर्तुं शक्यत इति । नैष दोषः । प्रकाशश्च कर्मणि तपःप्रणिधानादिकर्मणि भगवतः प्रकाशः । तत्र यथा तेषां कामस्तथा प्रकटीभवति । चकारादप्रकाशान्यथाप्रकाशौ । तत्र हेतुः । अभ्यासादावृत्तेः । यद्येकवारं प्रकटः स्यात् तदा तद्रूपत्वमङ्गीक्रियेतापि । प्रतिभक्तं प्रतिकर्म चाविर्भावः । अतः प्रकाशोऽपि कृत्रिम एव । दीपप्रकाशवत् । अन्यथा सर्वदा स्यात् । तस्मान्न भक्तप्रत्यक्षेण निर्णयः ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

फलितमाह । अतः— अभ्यासादनन्तेन अनन्तरूपेण आविर्भावः । न ह्येकं वस्तु प्रतिक्षणमन्यादृशं भवति निमित्तभेदव्यतिरेकेण । क्वचिद् भक्तकामश्च निमित्तत्वेन प्रतीयते । न हि निमित्तभेदेन जायमानं वस्तु भवति । किन्तु तथा सति लिङ्गं विग्रह एव

स्यैव विवरणं *सूर्यचन्द्रेत्यादि * । * एवं साधका इति * निर्विशेषत्वसाधकाः । पूर्वस्मादयं भिन्न एकदेशीति ज्ञापयन्तः सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ननूक्तमित्यादि * । अनेन सूत्रेण प्रकाशवत्सूत्रोक्तमप्याक्षिप्तं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ * न हि निमित्तभेदेन जायमानं वस्तु भवतीति * । अत्रावस्तुत्वे हेतुर्जायमानत्वमेव । तत्रापि हेतु-

भवति । युक्तश्चायमर्थः । यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहायेति । अतः श्रुत्या प्रत्यक्षेण वा तथा निर्णयः कर्तुं शक्यः । तस्मात् सर्वागोचरमेव ब्रह्मेत्येतं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैवं केवलयुक्त्या लोकदृष्टान्तेन निर्णयः शक्यते कर्तुम् । अन्यथेदं शास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । अत्र हि वेदादेव ब्रह्मस्वरूपज्ञानम् । तत् कथं स्वरूपशक्त्या निर्णयः । ब्रह्म तूभयरूपम् । उभयव्यपदेशात् । उभयरूपेण निर्गुणत्वेनानन्त-

---

यद्यद्धियेत्यत्र प्रणयस इति पदोक्तं करणम् । तथाच तेषां धर्माणां शरीरविशिष्टमुपक्रम्य पठितत्वाच्छरीरधर्मत्वं वा, तदभिव्यक्त्या-गन्तुकधर्मत्वं वा । तथा सत्यपागादग्नेरग्नित्वमितिवत् कार्यत्वमेव, न त्वनागन्तुकानारोपितत्वरूपं वस्तुत्वम् । अत्र, यद्यद्धियेति स्मृत्युपन्यासेन प्रकाशवत्सूत्रोक्तोऽवैयर्थ्यादिति हेतुरपि सदनुग्रहार्थत्वेनान्यथासिद्ध इति ज्ञाप्यते । * तस्मादिति * । उक्तविधप्रत्यक्षबोधकश्रुतिभिर्भक्तप्रत्यक्षेण चानिर्णयात् ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति * । तुशब्द इत्यादि * । * अन्यथेति * । युक्त्या लोकदृष्टान्तेन च निर्णये इदं विचारशास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । अत्र हि दर्शनान्तरादयमेव विशेषो यद्वेदादेव ब्रह्मस्वरूपज्ञानं प्रमितिरूपं, न लौकिकैः प्रमाणैस्तन्न्यायैर्वा । उपचारनिवृत्त्या श्रौततात्पर्यज्ञापनार्थमेवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेः । तच्च जन्माद्यधिकरण एव शास्त्रयोनित्वादित्यनेन निर्णीतम् । अतो वेदमन्तरेण स्वरूपस्य तच्छक्तेश्चानवगमात् केन प्रकारेण स्वरूपशक्त्या निर्णय इत्यर्थः । एवं तुशब्दं व्याख्याय शेषं व्याकुर्वन्ति । * ब्रह्मेत्यादि * । न केवलं स्वरूपशक्त्या निर्णीयते, किन्तु श्रुत्युपष्टम्भयेत्यतो हेतुं विवृण्वन्ति । * उभयेत्यादि * । उभयोर्विरुद्धधर्मयोर्व्यपदेश उभयव्यपदेशस्तस्मात् । यत्रैवास्थूलादिवाक्ये निर्गुण-

गुणत्वेन सर्वविरुद्धधर्मेण रूपेण व्यपदेशात् । तर्हि कथमेकं वस्त्वनेकधा भासते । तत्राह । अहिकुण्डलवत् । यथा सर्प ऋजुरनेकाकारः कुण्डलश्च भवति तथा ब्रह्मस्वरूपं सर्वप्रकारं भक्तेच्छया तथा स्फुरति । कल्पनाशास्त्रे हीदं बाधकम् । अनेककल्पनागौरवं चेति । न तु केवलं श्रुत्येकसमधिगम्ये । न च शास्त्रवैफल्यम् । एवं

त्वेन व्यपदिश्यते तत्रैवाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति कथनात् कार्यगुणजनकानन्तगुणवत्तापि बोध्यते । तथा यत्र शारीरब्राह्मणे, स एष नेति नेत्यात्मा, अगृह्यो न हि गृह्यत इत्युच्यते, तत्रापि, स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिकं पूर्वमुच्यते । स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानं इति चाऽनन्तरम् । एवं श्वेताश्वतरेऽपि, साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्युक्त्वा, एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोतीत्यादि । तथा तत्रैव । ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयमित्येतदग्रे, सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशय इति । एवं तैत्तिरीयेऽपि, यदेकमव्यक्तनन्तरूपमितिं, तथा, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख इत्यादि चोक्तम् । कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यस्यार्थस्तु प्रागेवोक्तः । तथा, अथात आदेश इत्यस्यापि । एतेष्वेवंविधेष्वन्येष्वपि उभयरूपेण व्यपदेशात् । तथाचास्थूलादिवाक्यस्य धर्मनिषेधमुखेनेव विश्वतश्चक्षुरित्यादेर्धर्मविधिमुखेनापि ब्रह्मस्वरूपस्यैव निरूप्यतया धर्मविधिद्वारा तन्निषेधद्वारा च निरूपकाणां मध्ये एकस्योपजीव्यत्वमतरङ्गत्वमन्यस्योपजीवकत्वं बहिरङ्गत्वमिति निर्णेतुमशक्यत्वेनोभयवाक्ययोस्तुल्यबलत्वादुभयरूपमेव ब्रह्मेत्यर्थः । दृष्टान्तमवतारयन्ति । * तर्हीत्यादि * । यद्युभयलिङ्गं ब्रह्म तदा संराधनसिद्धानां सर्वेषां तथैव प्रकाशेत, न तु कञ्चित् प्रति कथञ्चिदन्यं प्रत्यन्यथा । अत एकं वस्तु कथमनेकधा भासते । तत्र हेतुर्वक्तव्यः । नोचेद्दर्शनस्याप्रामाण्यं वक्तव्यम् । ततश्च सर्वमेव शिथिलमिति शङ्कायां दृष्टान्तेन समाधिमाहेत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति * यथेत्यादि * । * भवतीति * तथा सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् स्वरूपतस्तथास्ति । * इदमिति *

साधनार्थत्वात् । अत्रैव हि सूरिव्यामोहादन्यशास्त्रोत्पत्तिः । अतः सर्वविरुद्धधर्माणामाश्रयो भगवान् । न हि प्रमाणश्रुतदृष्टे अनुपपत्तिरस्ति यदर्थं युक्त्यपेक्षा । लोकेऽपि शरीरान्तःकरणादीनि परस्परविरुद्धदयामारकत्वादीनि विषयभेदेनैकस्मिन् क्षणे प्रतीयन्ते। तस्मात् सकलविरुद्धर्मा भगवत्येव वर्तन्त इति न कापि श्रुतिरुपचरितार्थेति सिद्धम् ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

एकस्यानेकधा भानम् । यद्यपि सर्पः कालभेदेन स्वेच्छया तथा तथा भवति, ब्रह्म त्वेकस्मिन्नेव काले संराधकभक्तेच्छयेति वैषम्यम् । तथापि संराधकस्य तादृशेच्छोत्पत्तौ तादृशतादृशफलादित्सैव प्रयोजिकेति न वैषम्यलेश इति बोध्यम् । नन्वेवं चेत् सिद्धमेवास्ति तदा शास्त्रेणैवं साधनस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः पूर्वोक्तमेव स्मारयन्ति। * अत्रैवेत्यादि * । तथाच विरुद्धशास्त्रसम्भेदजन्यदोषवारणमेव प्रयोजनमित्यर्थः । * प्रमाणश्रुतदृष्ट इति * पूर्वोक्तप्रमाणैः श्रुते, साधनसिद्धप्रमाणैर्दृष्टे । विरुद्धशास्त्रसम्भेदेन व्यामुग्धस्य समाधानाय व्यासपादैरत्र युक्तेरुक्तत्वादत्रापि युक्त्यन्तरमाहुः । * लोकेऽपीत्यादि * सूत्रोक्ते दृष्टान्ते ऋजुकुण्डलभावो नैककालावच्छेदेनेत्यत एतत्कथनम् । तथाच यथा शरीरादीनां विषयभेदेन तथात्वमेवं ब्रह्मणोऽपि भक्तभेदेन तथात्वम् । एतेन तत्तद्वपुः प्रणयस इत्यत्र प्रणयनं तच्चक्षुर्मनोविषये प्रापणमेव, न तु करणमिति बोधितम् । एतच्च, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, सर्वोपेता च तद्दर्शनात्, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्यादिषु यदुक्तं तस्यैवेह निगमनमिति न कोऽपि शङ्कालेशः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * एवञ्च शब्दबलविचारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयो ब्रह्मेति निर्णयः । श्रुत्युक्तयुक्त्या विचारे तु लौकिकधर्मशून्यमलौकिकसर्वधर्मयुक्तमिति निर्णयः । अर्थबलविचारे तु विरुद्धसर्वरूपमिति निर्णय इति बोधनार्थमत्र त्रेधा विचारितम् ॥ २७ ॥ ८ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः ।

धर्मरूपविचारेण पूर्वोक्तपक्षद्वयं स्थापयितुमधिकरणारम्भः । ननु धर्मा नाम के ब्रह्मणो भिन्नास्तत्कार्यरूपा आहोस्विद् ब्रह्मैवेति संशयः । तत्र लोके कार्यस्यैव पटरूपादेस्तद्धर्मत्वात् समवेतत्वात् तन्नित्यतायां प्रमाणाभावात् स्वाभाविकत्वमात्रेण नित्यत्वकल्पनायां गौरवापत्तेरेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधाच्च । धर्माः प्रपञ्चवत् कार्याः । तथा सति ब्रह्म सर्वकल्पनारहितमेव सेत्स्यतीत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते । प्रकाशाश्रयवद्वा । वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति ।

---

* धर्मेत्यादि *। पूर्वाधिकरणे निर्गुणमनन्तगुणपूर्णं च ब्रह्म सिद्धम् । तत्र ये गुणधर्मास्तेषां स्वरूपविचारेण पूर्वोक्तपक्षद्वयम् । शब्दबलविचारसिद्धः प्रपञ्चविलक्षणविरुद्धसर्वधर्माधारं ब्रह्मेत्येकः । अर्थबलविचारसिद्धं, सर्वरूपं ब्रह्म तत्तत्फलदित्सया तत्तत्कार्यार्थं वा तं तं प्रति तथाविर्भवतीत्यपर इत्येतत्पक्षद्वयं स्थापयितुं तथेत्यर्थः । विषयसंशयावाहुः । * नन्वित्यादि *। धर्मवत्त्वश्रवणमद्वितीयश्रुतिश्च सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । ब्रह्मधर्माणां स्वरूपे विचारणीये लौकिकमेव प्रमाणमनुसर्त्तव्यम् । श्रुतौ तन्नित्यत्वस्यानुक्तत्वात् । तत्राप्यनुमानमेवाप्रत्यक्षत्वादादर्त्तव्यम् । लोके च कार्यस्यैव पटरूपादेस्तद्धर्मत्वात् तत्समवेतत्वाच्च धर्मत्वलिङ्गके नित्यवस्तुसमवेतत्वलिङ्गके चानुमाने आकाशत्वस्य दृष्टान्तस्य सत्त्वेऽपि शब्दादिदृष्टान्तेन हेतोः साधारणतया तन्नित्यतायां प्रमाणाभावात् । स्वाभाविकत्वं हेतूकृत्याकाशत्वं दृष्टान्तीकृत्य तन्मात्रेण साधने यद्यपि तत् सिद्ध्यति, तथापि तत्कल्पनायां नित्यवस्त्वन्तरसिद्ध्या गौरवापत्तेरद्वितीयश्रुतिविरोधाच्च गौरवस्याप्रामाणिकत्वात् तथेति, तदव्यक्तमाह हीत्यनेनोक्त एव पक्ष आदरणीय इत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वते । * इदमित्यादि * । * प्रकाशाश्रयवदिति * । प्रकाशस्याश्रयाः प्रकाशाश्रयास्तैस्तुल्यम् । प्रथमार्थे वतिः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * वाशब्द इत्यादि * । पूर्वाधिकरणेऽहिकुण्डलदृष्टान्तेनैकस्य ब्रह्मणः सधर्मकत्वनिर्धर्मकत्वसिद्ध्या धर्माणामपि ब्रह्मरूप-

यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न भिन्नाः । पृथक्स्थित्यभावात् । समवेतत्वाच्च । मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितत्वाच्च । नापि सूर्य एव । भिन्नप्रतीतेर्विद्यमानत्वाच्च । तादृशमेव तद् वस्तूत्पत्तिसिद्धमिति मन्तव्यम् । कल्पनायामपि यथा सूर्य-

---

त्वमेव सिद्धम्, अत्र तु धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदः साध्यते । अन्यथैतत्सूत्रत्रैयर्थ्यमेव स्यात् । भिन्नाभिन्नत्वं कार्यकारणभावेन पटतद्रूपयोर्धर्मधर्मिभावेन जातिव्यक्त्योर्दृष्टम् । तत्र वाशब्दः प्रथमं पक्षं व्यावर्त्तयति । ब्रह्म तद्धर्मौ कार्यकारणभावेनैकरूपौ न भवतः, किन्तु यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन सह न भिन्नाः, न विनाभूताः, नित्यसहचारिण इति यावत् । तत्र हेतुः । पृथक्स्थित्यभावात् । एवं प्रकाशोऽपि न सूर्यादिविनाभूत इत्यर्थबलाज्ज्ञातव्यम् । तदेतत्, समवेतत्वाच्चेति चकारेण समुच्चिन्वन्ति । तत्र हेतुः । * समवेतत्वादिति * । अयुतसिद्धत्वात् । तज्जन्यधर्मेष्वप्यस्तीति तथात्ववारणाय हेत्वन्तरमाहुः । * मूलाविच्छेदेति * । तथाच सर्वेऽपि भगवद्धर्मा भगवदविनाभूता भगवदविभक्ता इत्यर्थः । अत्र यद्यपि पृथक्स्थित्यभावादित्यनेनैव तथात्वसिद्धावपि यद्धेतुद्वयमुक्तं, तेन प्रपञ्चस्याक्षरस्य च भिन्नाभिन्नत्वं निबन्धोक्तं स्मारितम् । एवमभेदे मानमुक्त्वा भेदे मानमाहुः । * नापीत्यादि * । प्रकाश इति शेषः । चकार आधाराधेयभावस्य, परास्य शक्तिरित्यादिषष्ठीनिर्देशस्य च समुच्चायकः । तेन सिद्धमाहुः । * तादृशमित्यादि * । प्रकाशरूपं वस्तुमूलाद्भिन्नमप्यभिन्नमेवोत्पत्तिसिद्धमिति मन्तव्यम् । युक्तिभिरनुचिन्तनीयम् । यथा अमित्रो न मित्रं, न मित्राभावः । किन्तु मित्रविरुद्धसम्पत् । यथा चाऽविद्या न विद्या, न विद्याभावः, किन्तु विद्याविरुद्धं भावरूपमज्ञानम् । एवं प्रकाशतदाश्रययोरभेदोऽपि न भेदो, न भेदाभावः, किन्तु भेदविरुद्धसम्पदेव भावरूप इति विभावनीयम् । सा च सम्पद् भावरूपत्वे सति स्वाश्रयाविनाभूतत्वं तद्विहायावर्त्तमानत्वमिति यावत् । न ह्येतादृशत्वमन्योन्याभावरूपे भेदेऽस्तीति । तथाच कल्पनायामपि यथा सूर्यप्रकाशयोस्तादात्म्यरूपस्य भेदविरुद्धसम्प-

प्रकाशयोः कल्पना एवं ब्रह्मधर्मयोरपि । न ह्यन्यथा वेदे प्रवृत्तिर्निषेधशेषता सत्यज्ञानानन्ताऽऽनन्दपदानां सामानाधिकरण्यं वा सम्भवति । लक्षणायां तु सुतरामेव धर्मापेक्षा । अतो विशिष्टपदार्थ

द्वोऽभेदस्य कल्पना, एवं ब्रह्मतद्धर्मयोरपि परबोधनाय कार्येत्यर्थः । नन्वत्र का वा उपपत्तिर्येन धर्माणां सदा सत्तामङ्गीकृत्य तादृशोऽभेदः कल्प्यत इत्यत आहुः । * न हीत्यादि * । यदि हि स्वाभाविकधर्मसत्तामनुपगम्य सर्वविशेषशून्यमेव ब्रह्माङ्गीक्रियते, तदा केवलचिन्मात्रत्वेन प्रतिपिपादयिषितस्य ब्रह्मणः सकाशाद्, अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेद इत्यादिना श्राविता चेतनधर्मरूपा वेदप्रवृत्तिर्न सम्भवेत् । अथात आदेश इत्यत्र पराभिमता निषेधशेषतापि न सम्भवेत् । तस्यापि विशेषत्वात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणश्रुतौ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेतिश्रुतौ चोक्तं सत्यादिपदानामेकवस्तुवाचकत्वमपि न सम्भवेत् । तेषां सत्यत्वादिविशिष्टवाचकत्वात् सत्यत्वादीनां च धर्मत्वात् ।

नच सत्यादिपदानां लक्षकत्वमेव । असत्यजडसान्तदुःखव्यावृत्तमेकरूपमेव ब्रह्म लक्ष्यत इति न तेषां सामानाधिकरण्यभङ्ग इति वाच्यम् । लक्षणायां तु सुतरां धर्मापेक्षा । निर्धर्मकस्य क्वापि लक्ष्यत्वादर्शनाल्लक्षणायाः शक्यसम्बन्धरूपत्वेन ब्रह्मणि सत्यादिपदशक्यसम्बन्धलक्ष्यत्वयोर्धर्मयोरापाताच्च । किञ्च । लक्ष्यत्वे यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वमप्यर्थादेवायातम् । लक्ष्यत्वस्य वाच्यत्वव्याप्यत्वात् । यत्तु लक्ष्यत्वे सधर्मकत्वस्योपाधित्वान्न व्याप्तिरिति कश्चित् । तन्न । लक्ष्यत्वेनैव धर्मेण ब्रह्मणः सधर्मकत्वे सिद्धे सधर्मकत्वस्य साधनव्यापकतयोपाधितानिवृत्तौ व्याप्तेः सुस्थिरत्वात् । नच वाङ्निवृत्तिश्रुत्या अवाच्यत्वे ब्रह्मणः सिद्धे सधर्मकत्वस्य नोपाधितानिवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्याः सामस्त्येन वदनासामर्थ्यपरत्वात् । अप्राप्येति प्रशब्देन तथाऽवसायात् । अनाप्येत्युक्त्याऽपि तन्निवृत्तिसिद्धेः । लक्षणया वाचः प्राप्त्यापि निवृत्त्यसिद्धेश्च । सर्वथा अप्राप्तौ, यतो वाच इति यच्छब्दस्यापि ब्रह्माप्राप्त्या तदज्ञाने कुतो निवर्त्तन्ते वाच इति ज्ञानानुदयेन वाक्यस्याबोधकताप्रसक्तेरनिरुक्त-

एव तादृशो वेदसिद्ध इति मन्तव्यम् । तत्र हेतु । तेजस्त्वात् । तेजःशब्दवाच्यत्वात् । बहुदूरव्याप्त्यर्थमेव हेतुरुक्तः ।

श्रुतिविरोधप्रसक्तेश्च । किञ्च । सत्यादिपदानां ब्रह्मणि शक्त्यभावे ब्रह्मातिरिक्तानां चासत्यजडादिरूपत्वात् तेष्वपि तच्छक्त्यभावे तेषां पदानामनर्थकत्वेन शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा नितरां सिद्ध्येदिति स्वरूपलक्षणमप्यबोधकमेव स्यात् । ततश्च विचारशास्त्रस्य मोक्षस्य च तिलाञ्जलिरेव दीयेत । अथ व्यावहारिकं सत्यज्ञानादिकं तेषां शक्यमिति तत्सम्बन्धस्य ब्रह्मणि भवनान्न कोऽपि दोष इति विभाव्यते । तदा तु तस्यैव धर्मत्वान्न ब्रह्मणो यावद्धर्मरहितत्वसिद्धिरिति लक्षणायां सुतरां धर्मापेक्षा । अतो धर्माणामावश्यकत्वादस्य शास्त्रस्य वेदानुरोधित्वाद् वेदवाक्यानां च ब्रह्मबोधकतया सर्वेषां तुल्यबलत्वेन धर्मविशिष्ट एव पदार्थो विरुद्धधर्माश्रयो वेदसिद्ध इति मन्तव्यमित्यर्थः । धर्मधर्मिणोरभेदबोधकं रूपं वक्तुं हेतुं व्याकुर्वन्ति । * तेजः शब्दवाच्यत्वादिति * । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः, अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते, भारूपः, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, यदादित्यगतं तेज इत्यादौ ब्रह्मतद्धर्मयोस्तेजोवाचकशब्दवाच्यत्वात् । तथाच प्रकाशकस्वभावत्वात् सूर्यतत्प्रकाशयोर्यथा भेदविरुद्धसम्पदभेदस्तथा ब्रह्मतद्धर्मयोरपि प्रकाशकत्वात्तथेत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रेण ब्रह्मण उभयरूपत्वे विरुद्धधर्माश्रयत्वे तं तं प्रति तथा प्रदर्शने च सिद्धे धर्माणां ब्रह्मणा सह भिन्नाभिन्नत्वमात्रं साधनीयम् । तत्तु प्रकृतदृष्टान्तमात्रेणैव सिध्यतीति हेतूक्तेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनमाहुः । * बहुदूरेत्यादि * । अवतारदशायां सृष्टिदशायां च ब्रह्मणो व्यापकत्वं, तिरोभावे धर्माणां स्वभावतो बहुदूरव्याप्त्यर्थमेव तद्व्यापकस्तेजस्स्वरूपो हेतुरुक्त इत्यर्थः । * तेजसि तथात्वस्य दृष्टत्वादिति * । तथाचोक्तं विष्णुपुराणे प्रथमांशसमाप्तौ 'एकदेशस्थितस्येन्दोर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् । तत्राप्यासन्नदूरत्वबहुत्वस्वल्पतामयः । ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तिस्तद्वन्मैत्रेय वर्त्तत' इति । एवमभेदबोधकं रूपं व्याख्याय प्रकाशाश्रयपदाभ्यां बोधितं भेदबोधकं रूपं व्याकु-

आतपादेर्धर्मत्वेन धर्मित्वेन च प्रतीतेः । अपूर्ववदेव दृष्टत्वाच्छ्रुतत्वाच्च न धर्मेष्वपि युक्त्यपेक्षा । तस्मात् सिद्धं यथाश्रुतमेव ब्रह्मेति ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

एकदेशिमतेनापि सर्वसमाधानमाह । अथवा, अरूपवदेव हीत्यादिपञ्चसूत्र्या यः सिद्धान्तः कथितस्तादृशं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ।

र्वन्ति । * आतपादेरित्यादि * आतपश्च तदादिश्च तयोः समाहार आतपादिः, तस्यातपादेः। तथाचात्रादिपदेन सूर्यादिः । तथाच आतपस्य प्रकाशस्य धर्मत्वेन सूर्यादेर्धर्मित्वेन च प्रतीतेर्यथा भेदस्तथा ब्रह्मतद्धर्मयोरपि । सत्यं ज्ञानमिति स्वरूपलक्षणात् सच्चिदानन्दरूपेणाभेदः । धर्मेषु तत्तद्धर्मत्वेन रूपेण भेदः । ब्रह्मणि तदाश्रयत्वरूपेण भेद इति तयोस्तावविरुद्धावित्यर्थः । ननु प्रकाशतदाश्रययोस्तथात्वं प्रत्यक्षगम्यं ब्रह्मतद्धर्मयोस्तु न तथेति तत्र कथं तथात्वसम्प्रत्यय इत्यत आहुः । * अपूर्ववदित्यादि * । एतेन दर्शनाच्चेत्यत्र व्याख्यातं भक्तप्रत्यक्षं, विष्णुपुराणस्था स्मृतिः, प्राणस्य प्राणं, नेह नानास्तीत्यादयः श्रुतयश्च स्मारिताः । तथाचात्रापि प्रमाणद्वयप्रमितत्वान्न युक्त्यपेक्षेति युक्तिकथनमन्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । एवञ्च ब्रह्मधर्मा ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नाः। प्रकाशकधर्मत्वात्। सूर्यादिप्रकाशवदित्यनुमानमपि प्रयोक्तुं शक्यम्। सिद्धं निगमयन्ति । * तस्मादित्यादि * । एवञ्च ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपेण सर्वेषां ब्रह्माभेदः । ब्रह्मणस्तु कार्यलक्षणेन सर्वस्माद्भेदः । जगतः कार्यत्वाच्चिदानन्दतिरोभावात् तयोः स्वल्पत्वाच्च भेदः । जीवे चानन्दतिरोभावादल्पत्वादंशत्वादिभ्यश्च भेदः । अक्षरे च गणितानन्दत्वादिभ्यो भेदः । जीवस्य तथात्वं तु जीवप्रकरणे द्वितीयाध्याये सिद्धम्। अक्षरस्य चादृश्यत्वाधिकरणे इति बोध्यम् ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ सूत्रमवतारयन्ति, व्याकुर्वन्ति च । * एकेत्यादि* * अथवेत्यादि च * वाशब्दः पक्षान्तरे । पूर्ववत् । अरूपवदेव हीति

अयमाशयः । वेदस्थापनार्थं हि प्रवृत्तिः । तत्र यथा अक्षरमात्रस्यापि बाधो न भवति तथा वक्तव्यम् । यदर्थमुभयरूपता अङ्गीकृता तत्र धर्माणां स्वरूपनिर्वाहार्थमवश्यं ब्रह्मवैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथा सत्येकमेवाद्वितीयमिति बाधः प्रसज्ज्येत । तथाचोत्पत्त्या विचारे निर्द्धर्मकमेव पूर्वं ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यम् । उपपत्त्याऽपि विचारः पूर्वानुरोधेनैव कर्तव्यः । तत्र धर्माणामपि ब्रह्मत्वे

———

पञ्चसूत्र्या यः सिद्धान्तः कथितः । प्रपञ्चविलक्षणं तत्समवायित्वेऽपि, न तत्प्रकारकं, नापि समवायिमात्रं, किन्तु ततोऽप्यतिरिक्तं कृत्स्नं चिन्मात्ररूपं यदा आविर्भवति तदा व्यवहार्यं भवति। तत्र जडजीवधर्मा औपचारिका इत्येवंरूपः । तादृशं कारणरूपं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । एतन्मताभ्युपगमे बीजं व्युत्पादयन्ति । * अयमित्यादि * तथाच यत् पूर्वोपगमे बीजं, तदेवात्रापीत्यर्थः । बीजमुक्त्वा पञ्चसूत्रीसिद्धस्य प्रकृते यथा विवक्षितत्वं तथोपपादयन्ति । * तत्र धर्माणामित्यादि * । तस्मिन् पक्ष एकदेशिप्रतिपन्नमौपचारिकत्वं दूषयित्वा नित्यब्रह्मत्वेन स्थापितानां धर्माणां स्वरूपस्य वृत्तिमत्त्वस्य निर्वाहार्थं सविशेषनिर्विशेषभेदेन ब्रह्मवैलक्षण्यमङ्गीकर्त्तव्यम् । ततो वैलक्षण्येन भेदे सत्यद्वितीयत्वश्रुतिर्बाध्येत । तथाच तदभावायोत्पत्त्या विचारः कर्त्तव्यः । यो यथा यथा परिणमते स तत्तद्वानपि पूर्वमव्यक्तः । घटपटदध्यादिरूपेण परिणममाणमृत्तन्तुदुग्धादिवदिति । एवमुत्पत्त्या विचारे कारणभूतं निर्द्धर्मकमेव ब्रह्म संस्यतीति पूर्वं तादृशमेव प्रतिपत्तव्यम् । ततश्च ब्रह्माहिकुण्डलवदुभयरूपं तद्धर्माः प्रकाशाश्रयवद्भिन्नाभिन्ना इत्युपपत्त्या विचारोऽपि कारणस्वरूपानुरोधेनैव कर्त्तव्यः । तत्र कथं कर्त्तव्य इत्याकाङ्क्षायां कारणविचारे श्रुतावेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञातत्वाद्धर्माणामपि ब्रह्मरूपत्वं वक्तव्यम्। तदैव तदुपपद्यते, न तु धर्माणां नित्यभिन्नत्व आविद्यकत्वे वा । आद्ये भिन्नत्वेन, द्वितीये मिथ्यात्वेन च तत्प्रतिबन्धात् । नचाविद्यकत्वेऽप्यसत्यव्यावृत्तत्वेन सत्यरूपब्रह्मज्ञाने एकविज्ञानेन सर्व-

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपद्यते, नान्यथा । ततश्च प्रथमं ब्रह्म स्वधर्मरूपेण भवति । तदनुक्रियादिरूपेण च । तावतैव सर्ववेदार्थसिद्धेः । नच लौकिकी युक्तिस्तत्रापेक्ष्यते, येन तादृशस्य कथं सर्वभाव इति पर्यनुयोगो भवेत् । धर्मकल्पनायामपि नैषा तर्केण मतिरापनेयेति समानम् । उत्पत्त्या चोपपत्त्या च विचारद्वयम् । उपपत्त्या पूर्वनयनं स्वसिद्धान्तः । एकदेशिनस्तद्विपरीतम् । उभयमपि सूत्रकारस्य संमतमिति ॥ २९ ॥

विज्ञानं भवत्येवेति शङ्क्यम् । मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोपरोधेन जायमानस्य तस्याप्रयोजकत्वात् । अतो धर्माणां ब्रह्मत्व एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपत्तिर्नान्यथा । तस्मात् ततश्चेत्याद्युक्तप्रकारेण धर्माणां ब्रह्मकार्यत्वाद् ब्रह्मरूपत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । तावतैव सर्ववेदार्थाविरोधसिद्धेः । नच पूर्वमव्यक्तस्य पश्चाद् व्यक्तत्वं लोके हेत्वन्तरसमवधानादेव दृष्टमितीतरासद्भावे निर्द्धर्मकस्य कथं धर्मरूपेण भवनमिति शङ्क्यम् । ब्रह्मणो वेदैकसमधिगम्यतया तत्र लौकिकयुक्त्यपेक्षाया अभावेन तादृशशङ्काया एव तत्र कर्त्तुमयुक्तत्वात् । तथाच पञ्चसूत्रीसिद्धस्यानेन प्रकारेण विवक्षितत्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति लौकिकयुक्त्यनपेक्षत्वाच्छ्रौतत्वाच्चेदमेव मतमादर्त्तव्यं, किं पूर्वेणेत्यत आहुः । * धर्मेत्यादि * । * धर्मकल्पनायामिति * विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपधर्मकल्पनायाम् । तथाच द्वयोस्तौल्यात् तस्याप्यादरणमित्यर्थः । ननु द्वयोस्तौल्येऽप्ययं पक्षश्चेद् व्यासचरणैः पश्चाद्विचार्योक्तस्तदा न पूर्वत्र व्यासाशय इति शङ्कायां द्वयोः कथनस्य तात्पर्यमाहुः । * उत्पत्त्येत्यादि * । उत्पत्त्या एतत्सूत्रव्याख्योक्तप्रकारिकया उत्पत्त्या, पूर्वसूत्रव्याख्योक्तप्रकारिकया उपपत्त्या च अस्मिन्नधिकरणे विचारद्वयम् । तयोर्मध्ये उपपत्त्या पूर्वनयनम् । मैत्रेयीब्राह्मणे, स यथा सैन्धवघन इत्यादिना चिन्मात्रत्वेन प्रतिपादितस्यैवात्मनोऽविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यनेन स्वरूपाविनाशधर्मानुच्छित्त्योः कथनेन स्वरूपधर्मयोर्नित्यत्वबोधनात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणस्थे सत्यपदेऽपि, सत्यस्य सत्यमिति नामधेयतन्निर्वचन-

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

एकदेशिमते उपपत्त्यन्तरमाह। एकमेवेत्युक्त्वा पुनरद्वितीय-

———

योरनुरोधेन मूलसद्रूपत्वमूलत्यरूपत्वयोरपि बोधनात्। नृसिंहो-त्तरतापनीये तुरीयनिरूपणे तुरीयस्य प्रपञ्चोपशमत्वमुक्त्वा, ईश्वर-ग्रासः स्वराट् स्वयमीश्वर इति ईश्वरत्वश्रावणात्। तैत्तिरीये, यदे-कमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादिति प्रपञ्चात् परस्य कारणस्य एतत्त्वादिप्रपञ्चधर्मवत्त्वश्रावणाद् द्वितीयस्कन्धे भगवता, पश्चादहमिति, तृतीयस्कन्धे मैत्रेयेण, यथेदानीं तथाचाग्रे पश्चादप्येत-दीदृशमिति विष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे, 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवरा-ऽखिलम्। आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदि'ति पराशरेण च भगवद्रूपत्वादिनैव तदुपबृंहणाच्च विरुद्धधर्माधारत्वलौकिकयुक्त्य-गम्यत्वविदिताविदितपरत्वानिरुक्तत्वरूपाणां श्रुत्युक्तयुक्तीनाम् अ-नन्तगुणपूर्णत्वपक्षेऽपि तुल्यत्वाद् युक्त्या कारणरूपस्यैवमविरोधानु-कूल्यप्रापणं व्यासचरणानां सिद्धान्तः। द्वितीयस्कन्धे,नास्य कर्मणि जन्मादौ परस्याऽनुविधीयत इति मुख्याधिकारिणामर्थे जन्मकर्मनि-षेधकथनेन सदैकरूपत्वबोधनात्। एकदेशिनस्तु पूर्वोक्तरीत्या का-लभेदेनाविरोधप्रापणमिति व्यासोक्तपक्षाद्विपरीतमं। तस्य पक्षस्य द्वितीयस्कन्ध एव, 'इत्थं भावेन कथितो भगवान् भगवत्तमाः। नेत्थं भावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरय'इति मध्यमाधिकारिपरतयोक्तत्वेन इतो न्यूनत्वात्। एतावान् परं विशेषो यत्पुराणे मायाद्वारकं कर्तृ-त्वादि। श्रौते मते तु तन्नेत्येकदेशिमतं तत उत्तमम्। तथाप्यनु-च्छित्तिधर्मेत्यादिश्रुतीनां पश्चादहमित्याद्युपबृंहणानां चाञ्जस्याभावेन न तथोपपन्नम्। एवमपि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः क-र्तृत्वादिश्रुतीनां च नासामञ्जस्यमित्यल्पदोषदुष्टत्वेन सूत्रकारादृतम्। अत उभयमपि सूत्रकारस्य संमतमित्यर्थः ॥२९॥

प्रतिषेधाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति। * एकदेशीत्यादि *। भगवन्माहात्म्यबोधकत्वेऽपि किञ्चिद्दोषादनादरो मा भूदित्यत एक-देशिमते उपपत्त्यन्तरमाहेत्यर्थः। व्याकुर्वन्ति। * एकमेवेत्यादि *।

मिति द्वितीयं प्रतिषेधति। स एवकारेणैव सिद्धो व्यर्थः सन् धर्मनिषेधमपि सूचयति । ऐक्षतेति वचनात् तदुत्पत्तिः । चकारादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमः परिगृहीतः । तस्मान्न ब्रह्मणि कश्चिद् विरोध इति सिद्धम् ॥ ३० ॥

---

* स इति * । द्वितीयनिषेधः। नन्वनुच्छित्तिधर्मेत्यादिना तन्नित्यत्वे कुतो निषेध इत्यत आहुः । * ऐक्षतेत्यादि * । तथाचोक्तश्रुत्यनुरोधेन धर्मनित्यताबोधकश्रुतिरनुच्छित्तिर्धर्मो यस्येतिसमासेनाविनाशिपदव्याख्यानपरतया नेयेत्यर्थः । स्फुटमन्यत् । नचैकदेशिमतस्य युक्त्यन्तरेणोपष्टम्भात् पूर्वमततुल्यत्वमस्य सूत्रकाराभिप्रेतमिति शङ्क्यम् । प्रतिषेधश्रुतेर्द्वित्वसंख्यापूरकनिषेधपरतायाः प्रागुपपादितत्वेन, सूर्य एकाकी चरतीतिश्रुतौ सपरिकरे एव सूर्ये एकाकित्ववद् गेहे देवदत्त एवास्ति न द्वितीयं इति लौकिकप्रयोगे करचरणादियुक्तदेवदत्ताद् द्वितीयत्ववच्चापि निषेधगतेः शक्यवचनत्वेन, अनुच्छित्तिधर्मपदस्याविनाशिपदव्याख्यानतायां अपि मानान्तरविरहादगतिकगतित्वेन च तस्य शैथिल्यात्।अत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोध एवैतत्संग्रहे बीजम् । एतस्योपष्टम्भकं च, नैतस्मादन्यदिति बोधनायैवैतद्युक्तिकथनमिति बोध्यम् । तस्मान्न कोऽपि शङ्कालेशः। ननु मतद्वयस्यापि सूत्रकारसम्मतत्वे,स्वसिद्धान्त इति भाष्यस्थस्य स्वशब्दस्य सूत्रकारपरत्वेन व्याख्यानमनुचितम्। एकदेशिपदे च व्यासैकदेशित्वव्याख्यानमपि तथा । व्यासैस्तन्नामानुल्लेखादिति चेत् । मैवम् । एकदेशिपदेऽत्र व्यासस्यैवैकदेशी ग्राह्यः । अन्यथाऽभ्युपेतसूत्रेण, अत एवेतिसूत्रासिद्धं दृष्टान्तं न दूषयेत् । वृद्धिह्रासादिसूत्रद्वये युक्त्यन्तरं च न वदेत् । एकदेशिनामानुल्लेखस्तु जैमिन्यादिवदप्रसिद्धत्वात्।जीवमुख्यप्राणलिङ्गादित्यादिपूर्वपक्षिनामवत् । अस्मिन् सूत्रे जघन्यानामर्थेऽस्य सङ्ग्राह्यत्वाद् वा । अथवा जीवप्रसङ्गे, अवस्थितेरिति काशकृत्स्न इति काशकृत्स्नेन जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वेनाङ्गीकारात् तस्य न्यायस्यापि तुल्यत्वात् स एवैकदेशी ग्राह्यः। अत एव द्वितीयस्कन्धपञ्चमाध्याये सृष्टिप्रकरणे,

सत्त्वं रजस्तम इत्यस्य सुबोधिन्यां काशकृत्स्नमतमत्र सिद्धं भविष्यतीत्याचार्यैरपि तथाङ्गीकारः कृत उत्पत्त्या विमर्शविचारे इति नात्र शङ्कालेशः। एवमेकदेशिनि निश्चिते स्वशब्दो व्यासपर एव युक्त इत्यत्राप्यदोषः। नचास्य पश्चात् कथनेनास्यैव मुख्यत्वमिति शङ्क्यम्। द्वितीयस्कन्धे, इत्थंभावेन कथितो भगवान् भगवत्तमाः। नेत्थं भावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरय'इत्यादिभिरेतदमुख्यतायाः शुकवाक्ये व्यासचरणैरेवोक्तत्वात्। एतस्य सम्मतत्वं तु जघन्याधिकारिणामर्थे एतस्यैव सुबोधत्वेनोपयोगात्। अत एवेदं मतं पूर्वमुक्तम्। यथा द्वितीयस्कन्धे राजार्थम्। किञ्च, भावव्रृतसूक्ते, नासदासीदित्यादिभिः सृष्टिं पूर्वमुक्त्वा समाप्तौ, इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न योऽस्या अध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेदेति सृष्ट्याधानानाधानात्मकं पक्षद्वयमुक्त्वा तस्य ज्ञानाऽज्ञाने आह। तेन विसृष्टिं कदाचिदाधत्ते कदाचित् स्वतः सिद्धामेव प्रकटयति। अथवा सामान्यां करोति। लीलासृष्टिं तु स्वतः सिद्धामेवाविष्करोतीति ज्ञानाज्ञाने उभये अपि युक्ते। एतज्ज्ञापनाय सन्देहवचनम्। अन्यथा वेदस्य ब्रह्मणश्च सन्देहाभावादेवं न वदेत्। अतो लीलासृष्टिमनुसन्धाय व्यासः स्वमतं वक्ति। एकदेशिनस्तु तन्न जानन्तीति ब्रह्मणो निर्विशेषादुत्पत्तिं वदन्ति। तस्मादुपपत्तिपक्ष एव व्यासाशयगोचरः, इतर इतरस्येति दिक्।

शङ्कराचार्यास्तु॥ न स्थानतोऽपीत्यारभ्यैकादशसूत्रमेकमधिकरणं कल्पयन्ति। प्रकृतैतावत्त्वेत्यारभ्य नवसूत्रमपरम्। तत्र प्रथमे सुषुप्तादिषूपाध्युपशमाज्जीवो यत् सम्पद्यते तद् ब्रह्म। सर्वकर्मेत्यादिभिः सविशेषत्वश्रावणादस्थूलमित्यादिभिर्निर्विशेषत्वश्रावणाच्च किमुभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिङ्गम्। यद्यन्यतरलिङ्गं, तदापि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति सन्देह, उभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गं ब्रह्मेति प्राप्ते, अभिधीयते। स्थानत इत्यादिः। परस्य ब्रह्मण उभयचिह्नत्वं स्वत उपाधितश्च न। कुतः। सर्वत्र हि। ब्रह्म स्वरूपप्रतिपादनपरेष्वशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादिषु निर्विशेषस्यैवोपदेशादिति।

न भेदादिति द्वितीये च प्रतिविधं ब्रह्मण आकारभेदश्रावणान्निर्विशेषाङ्गीकारे च तस्य शास्त्रस्य निर्विषयत्वापत्तेरौपाधिक आकार

आदर्त्तव्य इत्याशङ्क्य, मधुविद्यायां प्रत्युपाधिभेदं ब्रह्मणोऽभेदश्राव णान्न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति । अपिचैवमेक इति तृतीयं च, मनसैवेदमाप्तव्यं, नेह नानास्ति किञ्चनेति भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेदमेके । तथाऽन्ये भोक्तृभोग्यादिप्रपञ्चस्य त्रिविधं ब्रह्मैतदिति ब्रह्मैकस्वभावत्वमामनन्तीति व्याख्याय, ननूभयलिङ्गासु श्रुतिषु सतीषु कथमनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनः साकारमिति शङ्कायां चतुर्थम्ऽरूपवत्सूत्रस्य प्रतिवृत्तिमुक्त्वा, अरूपवदेव ब्रह्मावधारयितव्यं, न रूपादिमत् । कुतः । तत्प्रधानत्वात् । अस्थूलमनणु, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्, आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म, दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः, स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यादीनां निर्विशेषब्रह्मप्रधानत्वाद्, आकारलिङ्गानां चोपासनाप्रधानत्वेन ततो निर्बलत्वादिति व्याख्यातवन्तः । ततो, ननु तर्हि आकारवद्विषयाणां का गतिरित्याशङ्कायां पञ्चमं प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादिति सूत्रमवतार्य, यथा सौर्यश्चान्द्रो वा प्रकाशो वियद् व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंसर्गादृजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु संसर्गिषु तदाकारतामिव प्रतिपद्यते तथा ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसम्बन्धात् तदाकारतामिव प्रतिपद्यते । तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो, न विरुध्यते । एवमाकारवद् ब्रह्मविषयाणामवैयर्थ्यात् । नच नोपाधियोगादप्युभयलिङ्गमिति प्रतिज्ञाहानिः । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः । उपाधीनामाविद्यकत्वाच्चेति व्याख्याय, आह च तन्मात्रमिति सूत्रं च यथावद् व्याख्याय, दर्शयतिसूत्रे च, अथात आदेशो नेति नेति, अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्, यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अवचनेनैवोवाचेति श्रुतीः, 'ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत' इति गीतावाक्यम् । 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां द्रष्टुमर्हसी'ति स्मृती उपन्यस्य परप्रतिषेधेनैव निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्युक्त्वा, अत एवेत्यम्बुवदिति सूत्रद्वयं च यथावद् व्याख्याय, वृद्धिह्राससूत्रे जलसूर्यकादिदृष्टान्तं साधितुं जलगतं सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्द्धते, तद्ह्रासे ह्रसति, तच्चलने चलति, तद्भेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि

भवति, न तु सूर्यस्य तथात्वमस्त्वेवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद् ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद् वृद्धिह्रासादीनुपाधिधर्मान् भजत इत्येवमुक्त्वा, दर्शनाच्चेति सूत्रे, पुरश्चक्रे द्विपदः, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति श्रुतिभ्यामुपाधिप्रवेशं ब्रह्मणो दर्शयित्वा युक्त एवातः सूर्यकादिदृष्टान्त इत्युक्त्वा तस्मान्निर्विकल्पैकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गं, न विपरीतलिङ्गं चेति सिद्धान्तमाहुः ।

तत्र प्रथमसूत्रव्याख्यानमयुक्तम् । सर्वत्र हीति हेतुबोधके पदे निर्विशेषस्यैवोपदेशादित्यस्यार्थस्यासौत्रत्वेन तृतीयध्याये वा शास्त्रे वा ईदृशस्य शब्दस्यार्थस्य च क्वाप्यनुक्ततया अनुवृत्तेरपि कर्तुमशक्यत्वेनाभ्युपगमैकशरणत्वात् । अशब्दमस्पर्शमिति विषयवाक्योत्तरार्द्धेऽपि, अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तमित्यनेन महतः परमित्यादिना पूर्वोक्तस्य ध्रुवस्य पुरुषस्य परामर्षेण प्राप्तायाः सविशेषताया अनादरणेन तद्विरुद्धत्वाद् निर्विशेषमेव ब्रह्मेति सिद्धान्तस्यात्रैव सिद्धावग्रिमस्यारूपवत्सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेः । तत्र साध्यमानस्यात्र सिद्धवन्निर्देशाङ्गीकार इत्यस्याप्ययुक्तत्वाच्च । तथा, अरूपवत्सूत्रे तत्प्रधानत्वादिति व्याख्यानमप्ययुक्तम् । तदुपन्यस्तानां विषयवाक्यानामुपक्रमादिविचारे तथात्वस्यालाभात् । तथाहि । प्रथमं तत्रास्थूलवाक्यम् । तच्च कस्मिन् वा आकाश ओतश्चेति गार्गीप्रश्नात् प्रवृत्तं, स्थूलत्वादीन् लौकिकान् धर्मान्निषेधत् प्रशासितृत्वाम्बरान्तधारकत्वद्रष्टृत्वादीनाकाशोपादानत्वान्तानलौकिकान् दर्शयति । अशब्दवाक्यं तु प्राग्व्याख्यातम् । आकाशवाक्यं च नामरूपनिर्वाहकत्वम् । दिव्यो ह्यमूर्त्त इति वाक्यं चेयत्तावच्छिन्नं परिमाणं निषेधत् पुरुषं बाह्याभ्यन्तरसाहित्यं बाह्याभ्यन्तररूपत्वं वा दर्शयदक्षरात् परत्वमग्रे श्रावयति । तदेतद् ब्रह्मेति मधुविद्योपसंहारस्थमपि मधुविद्यायामुपक्रमे, अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वमित्येवं चतुर्दशपर्यायैरभ्यस्तं सर्वत्वं मध्य उक्तं सर्वभूताधिपतित्वादिकं, रूपं रूपमिति मन्त्रव्याख्यानोक्तम् । अयं हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि चेत्यनन्तरूपतां श्रावयतीति निर्वेशेषब्रह्मप्रधानतायां वक्तुमयुक्तत्वात् । नच तदेतद् ब्रह्मेति भिन्नं वाक्यं पूर्वेभ्य इति वाच्यम् । तच्छब्दात् पूर्वपरामर्षाद् विभागे साकाङ्क्षतया तदभावात् । नचेदं तच्छब्देन पूर्वोक्तरूपत्वं परा-

ब्रह्मशब्दस्य पूर्वमित्यनेन तन्निषेधतीति न दोष इति वाच्यम् । एवं तर्ह्यनपरमित्यनेनानन्तरत्वादीनामिमानपि निषेधकत्वस्य वाच्यमेव प्रसञ्जयेत् । अतोऽत्र पूर्वत्वादीनां धर्माणामेव निषेध इत्येवाङ्गीकार्यम् । तथा सति, न शुष्केण न चार्द्रेण जहार नमुचेः शिर इत्यत्र यथोभयात्मकस्य फेनस्याशुष्कत्वमनार्द्रत्वमेवमन्यत्रैकतन्निषेधेन सर्वात्मकमेव बोध्यत इत्येव युक्तम् । अत एव गजेन्द्रस्तुतौ, 'स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान्न जन्तुः । नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेष इत्यशेषत्वमुक्तम् । तथा शुकैरपि, एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाभिमानाः । नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात् तत्राखिलाऽमरमयो हरिराविरासीदिति निर्विशेषस्य निखिलात्मकत्वं बोधितम् । तथान्यन्ते सर्वानुभूरिति श्राव्यते । सर्वसत्त्वे एव सर्वाऽनुभवितृत्वसम्भवादिति । नचेदं प्रलये न सम्भवतीति वाच्यम् । को नाम प्रलयः । ध्वंसो वा प्रतिसञ्चरो वा । नाद्यः । असत्कार्यवादप्रसङ्गात् । द्वितीयश्चेदस्मदाद्यगोचरत्वेऽपि सर्वं ब्रह्मगोचरोऽस्त्येवेति नासम्भव । वस्तुतस्त्वखण्डब्रह्मवादे अस्मदाद्यगोचरत्वमेव प्रलयः । क्रमेण वा, युगपद्वा तद्गोचरत्वमेव सृष्टिरितीच्छया समर्थनान्न कश्चिद्दोषः । एवमेवास्थूलादिवाक्योक्तनिषेधस्थलेऽपि बोध्यम् । अत उपासनाप्रधानानामाकारलिङ्गानामपि श्रुतीनां तत्तदाकारमात्रलिङ्गत्वेन प्रतीकत्वादेव निर्बलत्वं शङ्क्यतां न त्वाकारलिङ्गत्वादित्यपि बोध्यम् । यद्यपि प्रकाशवत्सूत्रे उपाधियोगादपि नोभयलिङ्गमिति प्रतिज्ञोपपत्त्यर्थमुपाधिनिमित्तस्य न वस्तुधर्मत्वमुपाधीनाञ्चाविद्यकत्वमित्युक्तम् । तदपि तथा नैमित्तिके घृतद्रवत्वादौ व्यभिचारेण उपाध्याविद्यकतायाश्च, न विलक्षणत्वाधिकरणे दूषितत्वेन चाप्रयोजकत्वात् । एवं, दर्शयतिसूत्रे निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वेन यानि वाक्यान्युक्तानि तेष्वप्यथात आदेश इति वाक्यं तु न निर्विशेषप्रतिपादकमिति दर्शयतिसूत्रभाष्यव्याख्यान एव दर्शितम् । विदिताविदितवाक्यं तु तदुभयभिन्नत्वमेव वदति, न तु विशेषान्निषेधति । अथान्यत्वादिकथनमुखेन निषेधति तदा लौकिकानेव निषेधति । तावतैव चारितार्थ्यं, न तु स्वरूपात्मकानपि । सदेतद् ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । यतो वाच इति वाणाद्यप्राप्यत्वमेव वदतीत्यानन्दकश्रुतिसमाधार्थे, न तु विशेषनिषे-

धकमित्यपि प्रागेव व्युत्पादितम् । अवचनेनैवोवाचेत्यपि, यतो वाच इत्येतस्य समानार्थकम् । लौकिकसर्वधर्मराहित्यादेवोपशान्तत्वसिद्धेरिति । न सत्तन्नासदुच्यत इति गीतावाक्यमपि व्याकृताव्याकृतयोरेव निषेधकमिति लौकिकनिषेधपरमेव । सर्वतःपाणिपादन्तदित्यग्रिमवाक्येन तथा निश्चयात् । सर्वतःपाणिपादत्वादेः क्वापि लौकिकेऽदर्शनादिति । माया ह्येषेति वाक्यमपि सर्वभूतगुणयुक्तदर्शननिषेधाभिप्रायकमिति तत्रैव स्फुटतीति न सार्वात्म्यबाधकमतस्तत्सूत्रव्याख्यानमपि तथा । एवं वृद्धिह्रासस्सूत्रे जलवृद्धिह्रासाभ्यां प्रतिबिम्बवृद्धिह्रासकथनमपि तथा । भूयसि स्वल्पेऽपि च जले सूर्यादिप्रतिबिम्बस्य तुल्यताया एव ग्रहणात् । अतोऽत्राकाशदृष्टान्तेन धर्माणामौपाधिकत्वसमर्थनमेव युक्त, न तु जलसूर्यदृष्टान्तसमर्थनमित्यवधेयम् ॥ यत्तु भामत्यामेतत्तात्पर्यमुक्तम् । उपाधिजनितस्य रूपस्य पारमार्थिकत्वे ब्रह्मणः परिणामिभावः । स च प्राक्प्रतिषिद्ध इत्यपारमार्थिको ब्रह्मण्यध्यस्त इति । निर्विशेषप्रतिपादनार्थत्वाच्छ्रुतीनाम् । सविशेषतायामपि मधुविद्यायां, यश्चायमस्यां पृथिव्यामित्यादिभिर्ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । एकत्वनानात्वयोश्चैकास्मिन्नसम्भवात् । एकत्वाङ्गत्वेनैव नानात्वप्रतिपादनपर्यवसानत्वात् । नानात्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वादेकत्वस्य चानधिगतेर्विधेयत्वोपपत्तेः । भेददर्शननिन्दया च साक्षाद्भूयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनात् । आकारवद् ब्रह्मविषयाणां च कासाञ्चिच्छ्रुतीनामुपासनापरत्वम् । तच्चासति बाधकेऽन्यपराद् वचनात् प्रतीयमानमपि गृह्यते । यथा देवतानां विग्रहवत्त्वम् । सन्ति चात्र साक्षाद् द्वैतापवादेनाऽद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः श्रुतयः । कासां चिच्च द्वैताभिधायिनीनां तत्प्रलयपरत्वम् । तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्यैकरसं सद् ब्रह्म परमार्थतः । विशेषाश्च सर्वगन्धत्ववामनीत्वादय उपाधिवशादस्ता इति सिद्धमिति ।

तदप्यसङ्गतमेव । ब्रह्मणः परिणामिभावस्य श्रुतिषु सूत्रेषु च प्रतिषेधादर्शनात् । बहु स्यां प्रजायेयेति, स आत्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतिषु, आत्मकृतेः परिणामादित्यादिषु सूत्रेषु च तद्विपरीतस्य विधानस्यैव दर्शनाच्च । नच वाचारम्भणवाक्यं विकारस्य वाङ्मात्रताकथनमुखेन तदभावमेव बोधयत् प्रतिषेधतीति शक्य-

वचनम् । तत्र तत्कथनमुखेन कारणाभिन्नत्वबोधनस्यैव भगवता सूत्रकारेणादृततया स्वयमन्यथादर्शुमयुक्तत्वात् । तदनादृत्यादरे तु, वाचारम्भणं विकारो मृत्तिकेव सत्यमित्येतावतैव चारितार्थ्येन, इतिशब्दनामधेयपदयोर्वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यादिकं, तदनन्यत्वसूत्र-भाष्यविभाग एव विवृतमिति न पुनः प्रपञ्च्यते । अतो निर्विशेष-प्रतिपादनार्थत्वं यच्छ्रुतीनामङ्गीकृतं तदप्यभिमानमात्रमेवेति प्रागेवोपपादितम् । एकत्वनानात्वयोरेकत्रासम्भवस्तु, इदं सर्वं यदयमात्मा, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादित्यादि-श्रुतिभिरेवोदस्त इति तस्य निर्विशेषतासाधनादरः श्रुतिप्रद्वेषादेव । एकत्वाङ्गत्वेन नानात्वप्रतिपादनं त्विष्टमेव । परन्तु तत्र नात्वस्याऽपाद्यत्वाय, अपि त्वभेदस्य भेदविरुद्धसम्परत्वबोधनायेत्यप्युक्तपूर्वम् । नानात्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वं तु लौकिकस्यैव, न तु ब्रह्मधर्मभूतस्यैकत्वाविरोधिनः । तादृशस्य स्वरूपान्तःपातितया श्रुत्येकगम्यत्वेनान्यावेद्यत्वात् । अतस्तस्यानुवाद्यताङ्गीकारोऽपि स्वमनस्तोषणायैवाऽलं, न तु व्याख्येयसमर्थनाय । भेददर्शननिन्दा तु घटपटादिवत् तात्त्विकभेददर्शनपरा, न त्वैच्छिकतत्परा । अन्यथा इव शब्दवैयर्थ्य-प्रसङ्गादित्यपि, अपिचैवमेक इति सूत्रव्याख्यान एव दर्शितमिति न तयाऽपि विशेषप्रतिषेधसिद्धिः । साक्षाद्द्वैतापवादेनाऽद्वैतप्रतिपादन-परत्वमपि श्रुतीनामसमद्रीत्या, न तु युष्मद्रीत्येत्युपासनापराभ्योऽपि देवताविग्रहवद् ब्रह्मण आकारादिग्रहणेऽपि न किञ्चिद् बाधकम् । अतो विशेषाणां नास्तताऽपि तु निर्विशेषमात्राभ्युपगन्तॄणामेवास्तेति बोध्यम् ॥

यत्पुनः, प्रकृतैतावत्सूत्रमारभ्य नवसूत्रमधिकरणम् । तत्र त्वारम्भ एव, द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे इति मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणं विषय-वाक्यत्वेनोपन्यस्य तच्च व्याख्याय, नेति नेतीति निषेधस्य, किं रूप-द्वयं ब्रह्म च विषय, उत रूपद्वयमेव वा, ब्रह्मैव वेतिसन्देहे, नञ्द्वया-द्रूपद्वयं ब्रह्म च, अथवा ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागोचरत्वाद् ब्रह्मैव वा विषय इति पूर्वपक्षे रूपद्वयमेव निषिध्यते, न ब्रह्म । रूपब्रह्मणोर्निषेधे शून्यवादप्रसङ्गात् । ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमस्य, असन्नेव स भवतीति निन्दाया, अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यवधारणस्य च विरोधेन तन्नि-षेधस्यानुपपन्नत्वात सर्ववेदान्तकोपप्रसङ्गाच्च । तस्माद्रूपद्वयं प्रति-

षेधति, ब्रह्म तु परिशिनष्टीति । तदेतदाह । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति । प्रकृतं यदेतावता परिच्छिन्नं मूर्त्तामूर्त्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति । तद्धि प्रकृतम् । प्रपञ्चितं च पूर्वस्मिन् ग्रन्थे अधिदैवतमध्यात्मं च । तज्जनितं च वासनालक्षणमपरं रूपममूर्त्तरसभूतपुरुषशब्दोदितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं महारजनाद्युपमाभिर्दर्शितम् । तदेतत् सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं सन्निहितावलम्बनेनेतिकरणेन प्रतिषेधकनञ्‌ प्रत्युपनीयत इति गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टं पूर्वस्मिन् ग्रन्थे, न तु स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चिते च रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तमथात आदेशो नेति नेतीति । तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते । नच स्वरूपद्वयं स्वयमेवोक्त्वा स्वयमेव निषेधे प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्येति न्यायेनाकथनमेव युक्तं स्यादिति शङ्क्यम् । एतस्य रूपद्वयस्य लोकप्रसिद्धस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय च तत्परामर्शेन कथनस्य युक्तत्वात् । द्वौ चैतौ निषेधौ यथासंख्यं मूर्त्तामूर्त्ते प्रतिषेधः । यद्वा पूर्वप्रतिषेधो भूतराशिं निषेधत्युत्तरस्तु वासनाराशिम् । अथवा, नेति नेतीति वीप्सा । तत्र इतीति यावत्किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं नेत्यनेन निषिध्यते । परिगणितनिषेधे हि क्रियमाणे, यदि नैतद् ब्रह्म किमन्यद् ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात् । वीप्सायां तु सत्यां समस्तविषयजातस्य प्रतिषेधात् अविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्त्तते । तस्माद् ब्रह्मणि कल्पितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति । ब्रह्म तु परिशिनष्टीति निर्णयः । किञ्च । ततः प्रतिषेधाद् भूयो ब्रवीत्यन्यत् परमस्तीति । अभावावसाने हि निषधे किमन्यत् परमस्तीति ब्रूयात् । अतोऽपि ब्रह्मैव परिशिनष्टीति निर्णयः । तत्रैषा श्रुत्यक्षरयोजना । नेति नेतीति ब्रह्मादिश्य तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति । नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः । न ह्येतस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेतीत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयत्यन्यत् परमस्तीति । यदा पुनः श्रुत्यक्षराण्येवं योज्यन्ते, न ह्येतस्मादिति नेति । न हि प्रपञ्चनिषेधरूपादादेशनादन्यत् परं ब्रह्मण आदेशनं नास्तीति । तदा, ततो ब्रवीति च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजनीयम् । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति, प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति हि ब्रवीतीति । तच्च ब्रह्मावसाने निषेध उपप-

घ्यते । अभावावसाने तु किं सत्यस्य सत्यमित्युच्येत । तस्माद् ब्रह्मावसानोऽयं निषेध इति सूत्रं व्याचक्रुः । तद् ब्रह्मास्तिचेत् कुतो न गृह्यते इति शङ्कायां, तदव्यक्तसूत्रं, तस्य च, न चक्षुषा गृह्यते, स एष नेति नेत्यात्मा, अगृह्यः, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये, यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्, अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमिति विषयवाक्यानि धृत्वा सर्वसाक्षित्वादनिन्द्रियग्राह्यमिति व्याख्याय, अपि संराधनसूत्रे भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानरूपसंराधनेन कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्, ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन अव्यक्तस्यापि ब्रह्मणो दर्शनमङ्गीकृत्य, ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात् परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति शङ्कायां तन्निषेधाय, प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादिति सूत्रमवतार्य, यथा प्रकाशाकाशसूर्यादयोङ्गुलिकरकोदकादिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते न चस्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवाऽयम् आत्मभेदः, स्वतस्त्वैकात्म्यमेव । तथाहि वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यत इति व्याख्याय, अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गमिति सूत्रं च । अभेदस्य स्वाभाविकत्वाद् भेदस्य चाविद्याकृतत्वाद् विद्यया अविद्यां विधूय जीवः परेणानन्तेन प्राज्ञेनैक्यं गच्छति । तथाहि लिङ्गम् । स यो ह वैतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादीनि व्याख्याय, स्वमतशुद्धये तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरोपन्यासायाहिकुण्डलादिसूत्रद्वयमित्येवं तदवतार्य, ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः, परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम् । यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयतीत्यादौ ध्यातृध्येयत्वद्रष्टृद्रष्टव्यत्वाभ्यां गन्तृगन्तव्यत्वेन नियन्तृनियन्तव्यत्वेन च भेदो व्यपदिश्यते । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि, एष त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यभेदश्च । एवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एकान्त एव गृह्यते तदा भेदव्यपदेशो निरालम्बन एव स्यात् । अतो यथा अहिरित्यभेदः, कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनीति भेद एवमिहापि उभयव्यपदेशदर्शनादङ्गीकर्त्तव्यः । अथवा यथा सौर्यः प्रकाशस्तदाश्रयश्च सूर्यो नात्यन्तभिन्नावुभयोस्तेजस्त्वाविशेषाद्, अथ च भेदव्यपदेशभाजौ भवत, एवमिहापीतिव्याख्याय, ततः, पूर्ववद्वेत्यादिसूत्रद्वयं सिद्धान्तीयत्वेनाभिप्रेत्य, यथा वा, प्रकाशादिव-

च्चावैशेष्यमिति सूत्रे पूर्वमुपन्यस्तं तथैवैतद्भवितुमर्हति । तथा सत्याविद्याकृतत्वाद् बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते। यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माऽहिकुण्डलन्यायेन परमात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन वा एकदेशभूतोऽङ्गीक्रियते तदा बन्धस्य पारमार्थिकत्वेन तिरस्कर्त्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् । श्रुतिश्च भेदाभेदौ न तुल्यवद् व्यपदिशति, किन्त्वभेदं प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति। भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदत्यर्थान्तरविवक्षया । किञ्च । नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना चेतनान्तरं निषेधति । अथात आदेशो नेति, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादिना च प्रपञ्चम् । अतोऽन्यनिराकरणाद् ब्रह्ममात्रपरिशेषणाच्च प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमितिसूत्रोक्त एव सिद्धान्त इत्याहुः । तदसङ्गतम् । तद्रीतिके प्रथमसूत्रव्याख्याने मूर्त्तामूर्त्तप्रतिषेधस्य, प्रकृतं प्रतिषेधतीत्येतावतैव सिद्धेरेतावत्त्वमित्यस्य, एतावत्त्वपदान्तरे च प्रकृतपदस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेर्दुर्निवारत्वात्। एतावत्त्वमिति त्वप्रत्ययस्य भावेऽनुशिष्टत्वेन एतावता परिच्छिन्नस्य मूर्त्तामूर्त्तलक्षणरूपद्वयस्य तेन पदेनालाभात् । त्वस्य षष्ठ्यन्तादनुशिष्टत्वेन तृतीयान्ताद्भवनेनापि तथात्वाच्च । अथ तन्न विग्रहवाक्यं किन्त्वर्थमात्रकथनमित्युच्यते, तदाऽपि रूपद्वयात्मकस्य सर्वस्य प्रपञ्चस्य परिच्छिन्नान्तर्निवेशादेतावतेत्यत्राभिप्रेतस्य परिच्छेदकस्यालाभेनासङ्गतिः । नच लौकिकप्रमाणमेव तथेति वाच्यम् । जन्मादिसूत्रव्याख्याने मनस प्यचिन्त्यरचनारूपस्येति स्वोक्तस्य प्रपञ्चविशेषणस्य विरोधेन तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च। किञ्चात्र मूर्त्तामूर्त्ते रूपद्वयं यत्प्रकृतत्वेन विवक्षितं तत्प्राधान्यमालम्ब्य । तत् तस्य किं स्वेन रूपेण ब्राह्मरूपत्वेन वा । नाद्यः । ब्रह्मणो रूपे इति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । द्वितीये तु ब्रह्मण एव प्राधान्यम् । ब्रह्मपरिचायनार्थमेव रूपद्वयस्य कथनात् । ब्रह्मण एवात्रोपदेश्यत्वाच्च। नच सम्बन्धषष्ठ्यन्तपदेन बोधनाद् ब्रह्मणोऽप्राधान्यमिति युक्तम् । राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि षष्ठीभवनेन सम्बन्धषष्ठ्या प्राधान्याबाधात् । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यत्र स्वयमप्यभेदे षष्ठ्याः स्वीकृतत्वात् । कार्ये कारणानन्यत्वस्य भगवता सूत्रकारेणोक्ततया, द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे इत्यत्र ब्रह्माभिन्ने रूपे इत्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वाच्च । अतो ब्रह्मणः प्राधान्यस्याविघाताद्, ब्रह्म ते ब्रवाणीति वाक्योपन्यासेन स्वयमे-

वोपक्रान्तत्वाङ्गीकारादग्रे उपदेश्यत्वाच्च ब्रह्मणः प्रकृतत्वसिद्धौ तस्मिन्नेतावत्त्वं परिच्छिन्नत्वं प्रतिषेधतीत्येव व्याख्यातव्यम् । एतावच्छब्दस्य परिच्छिन्नवाचकतायाः प्रसिद्धत्वात् । तथाच मूर्त्तामूर्त्तमात्रत्वं ब्रह्मणि नास्तीत्यर्थः सिद्ध्यति, न तु प्रकृतं यदेतावता परिच्छिन्नमिति सिद्ध्यति। एवञ्च, नेति नेतीति श्रुतिव्याख्याने नञ्द्वयेन यथासंख्यं मूर्त्तामूर्त्तनिषेधे वासनाशेषात् तद्विहाय भूतराशिवासनाराश्योर्निषेधाङ्गीकारे परिगणतनिषेधेन, यदि नेदं ब्रह्म, किमन्यद् ब्रह्मेति शङ्कापत्तेस्तदपि विहाय वीप्सया यावद्विषयजातनिषेधो यदङ्गीकृतः, सोऽपि तथा । भूतराशिनिषेधे कैमुतिकादेव वासनाराशिनिषेधसम्भवेन तदर्थं निषेधापेक्षाभावात् । त्यक्ते यथासंख्ये वासनानिषेधावतारकप्रमाणाभावाद्, वासनाया अनुक्तत्वेन तन्निषेधस्याप्ययुक्तत्वाच्च । अत एव न यावन्निषेधोऽपि युक्तः । यदपि, न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीत्यस्य योजनाद्वयम् । तत्र प्रथमयोजनायां निषेधवीप्सया ब्रह्मव्यतिरिक्ताभाव उच्यते, न पुनर्ब्रह्माभावस्तदेव दर्शयत्यन्यत्परमस्तीति व्याख्यातम् । तदपि तथा । ब्रह्मव्यतिरिक्तनिषेधोत्तरं ब्रह्मसत्ताप्रदर्शनस्य, अन्यदस्तीत्येतावतैव सिद्ध्या परपदवैयर्थ्यापत्तेः । अतो व्यतिरिक्तनिषेधेनाव्यतिरिक्तत्वं सर्वस्य स्वीकृत्य तावन्मात्रत्ववारणाय परं ब्रह्मान्यदस्तीत्यङ्गीकार्यमित्येव युक्तम् । द्वितीययोजनायामपि परपदवैयर्थ्यं पूर्ववदेव । तदर्थं परपदमुत्कृष्टार्थकतया व्याख्येयम् । तत्र चाभावावसान एव निषेधः सिद्ध्यतीति ब्रह्मसत्तासाधनाय, ततो ब्रवीति च भूय इति सूत्रांशं नामधेयविषयत्वेन योजयित्वा नामधेयेन तत्सत्तां साधयित्वा निषेधस्य ब्रह्मावसानत्वमुपपादितम् । तदपि तथा । नामधेयाङ्गीकारे तद्वत्तासिद्ध्या यावद्विशेषशून्यत्वप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । नामधेयकथनमात्रेणैव तत्सत्तासिद्धेस्तन्निर्वचनश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तदादरे च, चक्षुषश्चक्षुरित्यादिवाग्नियामकत्वतन्मूलरूपत्वयोः सिद्ध्या प्रतिज्ञाहानितादवस्थ्याच्च । एवं तदव्यक्तादिसूत्रद्वयेऽपि यदि ब्रह्मणो दृश्यत्वादृश्यत्वयोर्द्वयोरपि स्थापनं तदा तु विरुद्धधर्माश्रयत्वापत्तिः । यदि च साधनाभ्यासपाकवशाद् दृश्यत्वं, तदभावेऽदृश्यत्वमिति व्यवस्था, तदापि दृश्यत्वस्य प्रामाणिकत्वे, यतो वाच इत्यादिश्रुतिविरोधतादवस्थ्यम् । अप्रामाणिकत्वे च, कश्चिद्धीर इत्यादिश्रुतेस्तदुक्त-

साधनानां च वैयर्थ्यम्। अपि संराधनसूत्रस्य च, न हि तेन कश्चिन्निर्णयः सिध्यत्यपि तु ब्रह्मणो दृश्यत्वबोधनेन, जीवब्रह्मणोः संराधकसंराध्याभावाद् भेदबोधनेन च संशयस्यैवोत्पत्तिरिति। यदपि प्रकाशादिवत्सूत्रे जीवब्रह्मणोरभेदं युक्त्या व्याख्याय तत्र प्रमाणापेक्षायां वेदान्तेषु जीवप्राज्ञयोरभेदप्रतिपादनाभ्यासो हेतुत्वेन व्याख्यातः। सोऽपि शिथिलः। सौत्रस्याभ्यासपदोक्तस्य हेतोरवैशेष्ये कर्मणि प्रकाशे च साधारण्येनोक्ततया जीवप्राज्ञाभेदाभ्यास एव नियमने प्रमाणानुपलम्भात्। वेदान्तेषु तयोरभेदस्येव भेदस्याप्यभ्यासदर्शनाच्च। यदप्युभयव्यपदेशादिसूत्रद्वयमेकदेशिमतीयत्वेन व्याख्याय पूर्ववद्वेति सूत्रव्याख्याने तद्दूषणमुक्तम्। जीवात्मनः परमात्मसंस्थानभूतत्वे एकदेशभूतत्वे वाऽङ्गीक्रियमाणे बन्धस्य पारमार्थिकत्वेनातिरस्कार्यत्वापत्त्या मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यमिति। तदपि तथा। बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छाभ्यां भेदस्यागन्तुकत्वावगमाद् बन्धस्य पारमार्थिकत्वेऽपि तथात्वात् पल्यूलनेन वस्त्रमालिन्यस्येव शास्त्रीयसाधनैर्बन्धनाशसम्भवेन शास्त्रवैयर्थ्याभावात्। एवं प्रतिषेधसूत्रे, नान्योतोऽस्ति द्रष्टेति चेतनान्तरनिषेधो य उक्तः, सोऽपि द्रष्टुर्ब्रह्माभिन्नत्वं वदति, न तु ब्रह्मणो द्रष्टृभिन्नत्वमतो न तद्व्यवसायसाफल्याय। नेति नेतीति वाक्यं, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमिति वाक्यं च यथार्थं प्रपञ्चस्य ब्रह्माभिन्नत्वं ब्रह्मणः सर्वाकारत्वं च वदतीति प्रागेवोपपादितम्। अतोऽन्यनिषेधो यो वर्त्तते स सर्वं ब्रह्मणोऽन्तर्निवेश्येतरं निषेधति, न तु सर्वं मिथ्याकृत्येति सुधीभिरवधेयम्॥

भास्कराचार्यास्तु विंशतिसूत्रमेकमेवाधिकरणमङ्गीकृत्य सगुणासु शाण्डिल्यविद्यादिषु सगुणोपासितस्य प्रतिप्रकरणं चोदनासामर्थ्येन निर्णीतत्वात् तत्र नायं विचारः, किन्तु निर्गुणब्रह्मचोदनायां साकारं निराकारं च ब्रह्मोपास्यमुतैकतरमिति जिज्ञासायां यथास्थितवस्तूपासनस्य युक्तत्वात् कारणात्मना प्रपञ्चात्मना चावस्थितमुपास्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते। नोभयलिङ्गमुपास्यम्। कुतः। अस्थूलादिवाक्यैः समस्तप्रपञ्चाकारस्य निवर्त्तितत्वात्। स्वतश्च कारणस्य कूटस्थनित्यस्यैकस्याद्वितीयत्वात्। पाश्चात्यस्य कार्यरूपस्य कादाचित्कत्वात्। ननु कारणस्य विकारात्मकत्वाद् विकारपरित्यागे कारणस्वरूपस्यापि त्यक्तत्वात् कारणत्वेनोपासनमपि हीयेतेति चेत्।

नेत्युच्यते। न पृथिव्यादिस्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गता। ब्रह्मणः स्वतोऽभिन्नत्वात्। स्थानकृतस्य रूपस्य चागन्तुकत्वात्। ब्रह्मात्मको हि नामरूपप्रपञ्चो न प्रपञ्चात्मकं ब्रह्म। यथा समुद्रात्मकः फेनतरङ्गादिर्न तदात्मकः समुद्र इति। कथं पुनर्गम्यते, सर्वत्र वेदान्तेषु, अशब्दमस्पर्शं, स एष नेति नेत्यात्मा, अस्थूलमित्यादिषु भूतभौतिकनिराकरणात्। नचैतैः प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वप्राप्तिः। कारणे कार्यरूपम् अनेकविधं नास्तीत्येतावदवधारणेनैव वाक्योपपत्तेः प्रपञ्चाभावस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्येवं प्रथमसूत्रं व्याख्याय, न भेदादितिसूत्रे प्रथमं नकारमपठन्तः, सर्वाणि भूतानि सर्वे एवात्मानः समर्पिता इति श्रुतेर्नेमिस्थानीयेन बाह्यप्रपञ्चेन वेष्टितानाम्, अरस्थानीयानां विज्ञानात्मनामन्तरतमे रथचक्रनाभिस्थानीये परमात्मनि समर्पणाद् भेदोऽवगम्यतेऽतो भोग्यभोक्त्राकारवदुपास्यमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, न प्रत्येकमतद्वचनादित्यनेन मधुविद्यायां प्रत्युपाधिभेदवचनाभावाद्यत्र सर्वेषां चेतनाचेतनानामेकीभावः स एव परमात्मा ध्येयत्वेनोपदिश्यत इति व्याख्याय, तन्मात्रसूत्रे, चैतन्यमात्रं ब्रह्मेति व्याख्याय, 'ब्रह्माऽऽयाति प्रपञ्चोऽयं रूपं हि त्वा तु वैकृतम्। जहाति कठिनावस्थां जलधौ लवणं यथा। चेतनेऽचेतनं क्षिप्तमभेदाच्चेतनीभवेत्। ऊषायां वस्तु विन्यस्तं तत्सर्वं लवणीभवेद्'इत्येतावदधिकमुक्त्वाऽन्यानि सूत्राणि शङ्कराचार्यवद् व्याचक्रुः। ततः प्रकृतैतावत्त्वसूत्रे च प्रकृतस्य पुरुषस्य यदेतावत्त्वं मूर्त्तामूर्त्तोपाधिपरिच्छिन्नत्वं तत्प्रतिषेधति, ततो निर्विकल्पकं परिशिष्टं ब्रह्म भूयः पुनर्ब्रवीति, अन्यत् परमस्तीति व्याख्याय, शङ्कराचार्योक्तामधिकरणान्तरकल्पनां सर्वोपनिषद्वदस्यामप्युपनिषदि ब्रह्मण उपक्रमोपसंहारयोरवस्थानात् सन्देहानुत्पत्त्या निरस्य शेषं शङ्कराचार्यवदेव व्याख्यातवन्तः॥

तथाच तन्मते कारणस्यावस्थाविशेष एव कार्यम्। तन्तुनाभदृष्टान्तात्। अतो निमित्तवशादेव नानाकारः। स यद्यसन्नेवोत्पद्यते तदा असतः सत्तानिषेधकश्रुतिविरोधः। अतः सन्नेव निमित्तवशाद् व्यज्यते। कारणं च ब्रह्म यथाऽऽकाशोऽविक्रियमाण एव वायुजनक एवमविक्रियमाणमेव प्रपञ्चजनकम्। तच्च कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषवारणार्थं श्रुतिबलादेव भगवता सूत्रकारेणाङ्गीकृतम्। स्वयमपि तथैव व्याख्यातम्। निमित्तं चात्रेच्छैव। परिणतिश्च शक्तेरेव। शक्ति-

शक्तिमतोर्नात्यन्तं भेदो गुणगुणिनोरिवेतरेतराविनाभावादिति, तदनन्यत्वाधिकरणे व्युत्पादितम्। तत्रेदमवधेयम्। यदि श्रुतिबलादेव मवधारितं तदा ब्रह्मणि युक्तीनां लौकिकीनामकिञ्चित्करत्वादचिन्त्यसामर्थ्यं त्वङ्गीकृतमेव। तथा सति तेनैव विरुद्धधर्माश्रयत्वादोषपरिहारसिद्धौ कुतः कारणरूपस्य केवलनिर्विकल्पकत्वाग्रहः। नचाशब्दादिवाक्येभ्य इति युक्तम्। तेषां यथा भूतभौतिकनिराकरणेऽप्युभयलिङ्गताप्रतिपादकत्वं तथोपपादितत्वात्। नापि, कश्चिद्धीर इति वाक्यात्। तं यथा यथोपासत इति श्रुत्या तादृगुपासकेन तथादर्शनेऽपि तेन लिङ्गान्तरबाधस्याशक्यवचनत्वात्। सूत्रस्थेन केवलेन सर्वत्रेति पदेन भूतभौतिकनिराकरणात्मकस्य हेतोरलाभात्। मधुविद्यायामपि यत्रैकीभावस्तादृशरूपस्य ध्येयत्वोपदेशेऽपि तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमित्युपसंहारवाक्येऽपि सर्वरूपत्वबोधनस्योपपादितत्वाच्च। एवं तन्मात्रसूत्रविषयवाक्येऽपि कृत्स्नपदादेवाकारलाभो व्युत्पादित इति न तेनाऽपि केवलनिराकारत्वसिद्धिरिति शाङ्करमतनिराकरणादेवैतदपि निराकृतं बोध्यम्॥

विज्ञानऽभिक्षुस्तु, न स्थानतोऽपीत्यादिचतुःसूत्र्या नित्यज्ञानेच्छादिमती ब्रह्मणो याऽन्तरङ्गशक्तिस्तद्द्वारकं ब्रह्मणो लक्षणमुच्यते। प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादित्याद्येकादशसूत्र्या जीवसाधारणं ब्रह्मस्वरूपमुच्यते। शेषैः सूत्रैस्त्वापादसमाप्ति ब्रह्मप्रपञ्चयोर्भेदाभेदौ परीक्ष्येते इति प्रतिज्ञाय, परस्य परमात्मन उभयलिङ्गं ज्ञानाज्ञानरूपधर्मद्वयं यथोक्तजाग्रदाद्यवस्थासम्बन्ध इति यावत्। स स्थानतः—अभिव्यक्तिस्थानभूतादुपाधेरपि न, किन्त्वविलुप्तोपाधित्वात् सदा सर्वसाक्षित्वसदैश्वर्यसदानन्दत्वाद्येकरूपत्वमेव। कुतः सर्वत्र हि। हि यस्मात् सर्वत्रैव वस्तुनि अधिष्ठातृतया परस्तिष्ठति। यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन् सर्वमन्तरो यमयतीति श्रुतेः। तच्च सर्वाधिष्ठानं साक्षित्वाद्यनित्यत्वे सति न सम्भवति। स्वाज्ञानकालीने कार्ये अधिष्ठानासम्भवादित्यर्थः। तथाचौपाधिकानेकरूपत्वाभावोऽपि परमात्मनो जीवव्यावृत्तं लक्षणम्। जीवे चाल्पं साक्षित्वादिकं, तदप्यनित्यमिति व्याख्याय, द्वितीयसूत्रे च, नभेदादिति पाठमङ्गीकृत्य, परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वाभावो न घटते। माण्डूक्ये विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाभिधचतुष्पादकथने जाग्रदाद्यवस्थाभिर्ज्ञानाज्ञानरूपलिङ्गभेदश्रावणादितिचेन्न। प्र-

त्येकमतद्वचनात् । नान्तःप्रज्ञं, न बहिःप्रज्ञं, नोभयतःप्रज्ञं, न प्रज्ञानघनं, न प्रज्ञं, नाप्रज्ञमित्यादिना वाक्यशेषेण प्रत्येकं तत्तदवस्थावदन्यत्ववचनात् । अत्र नान्तःप्रज्ञमित्यनेन स्वप्नावस्थायाः प्रतिषेधः । न बहिःप्रज्ञमित्यनेन जाग्रदवस्थायाः । नोभयतःप्रज्ञमिति मोहावस्थायाश्चोक्तः । न प्रज्ञानघनमित्यनेनेच्छाकृत्यानन्दसम्भेदाज्जीवस्वरूपतो व्यावृत्तिरुक्ता । न प्रज्ञमित्यनेन चैतन्याश्रयत्वनिषेधः । नाप्रज्ञमित्यनेन सुषुप्तिमरणाद्यवस्थाः प्रतिषिद्धाः । अतो नावस्थाभिर्ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमित्यर्थं व्याख्याय, अग्रिमसूत्रे चैतमेवार्थमुपष्टभ्य, नन्ववस्थावत्त्वतद्राहित्ययोस्तुल्येऽपि श्रावणे कथं तद्राहित्यवाक्यानामेव बलवत्त्वमवधारितमित्यत आह । अरूपवदेव हीति । हि यस्माद् अरूपदेव ब्रह्म । मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणाज्जाग्रदाद्यवस्थाहेतुभूतस्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयरहितमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । कुतः । तत्प्रधानत्वात् । ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयमिति । यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतं, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यादिश्रुतीनां तत्परत्वात् । अवस्थाधारैर्मनआदिकरणैः शून्यस्यैव ब्रह्मणः सम्यग्ज्ञानविषयत्वावधारणादित्यर्थः । अपिच, अथात आदेशो नेति नेति, न ह्यस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीति मूर्त्तामूर्त्तरूपाभावादेशस्यैव पारमार्थिकत्वं वदति । तदेवमुभयलिङ्गत्वनिषेधेनैकमात्ररूपत्वमुपाधिसाधारण्येन लक्षणमुक्तमित्याह । तदसङ्गतम् । सर्वत्रेति पदेन सर्वाधिष्ठानश्रुतय एवाभिप्रेयन्त इत्यत्र गमकस्यानुपलम्भात् । अथ जीवस्य पूर्वं निरूपितत्वात् तद्वद्ब्रह्मण्यप्युभयलिङ्गत्वशङ्कायां तन्निरासायास्य सूत्रस्य प्रवृत्तत्वादर्थादेव तस्य हेतोः प्राप्तिरिष्यते, तदाप्येतादृशैकलिङ्गत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वमात्रं युक्तम् । श्रुतिसिद्धत्वात् । न तु लक्षणस्योपाधिसाधारण्यमपि युक्तम् । परमेश्वरस्य कारणसत्त्वोपाधिकत्वे प्रमाणानुपलम्भात् । पूर्वं स्वयमपि, न स्थानतोऽपीत्यागामिसूत्रस्यैव प्रमाणत्वेनापन्यस्तत्वात् । सर्वकारणस्याद्वितीयस्य परमस्य, सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः, दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः, अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः, एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिषु श्रुतिषु, 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरा-

तीतं द्विधा समभवद् बृहत्। तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका। ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत' इत्यादिषु पुराणेषु च निरुपाधिकत्वेनैव सिद्धेश्च। कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इत्यादीनि तु ब्रह्मविष्ण्वादिपराणि। तत्रत्येश्वरपदस्य परमेश्वरपरत्वे नियामकस्य तेष्वदर्शनात्। नच निरुपाधिकस्य निर्धर्मत्वम्। तस्य शाङ्करमतनिरास एव निरस्तत्वात्। नचारूपवत्सूत्रविरोधः। रूपवद्वैलक्षण्यस्यैव तत्र बोधनेन रूपराहित्यस्य तत्राबोधनीयत्वात्। आनन्दरूपममृतं यद्विभाति, सच्चिदानन्दरूपायेत्यादिभिस्तत्र तद्रूपताया एव निर्द्धाराच्च। नच ततो यदुत्तरत्तरं तदरूपमिति श्रुतिविरोधः। तदग्र एव, 'सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः। सर्वव्यापी स भगवाँस्तस्मात् सर्वगतः शिव' इत्यस्य मन्त्रस्य दर्शनात्। नापि यन्मनसा न मनुत इत्यस्याः। तत्राप्युपास्यरूपस्यैव ब्रह्मत्वेन निरूपणादुपास्यतयैव रूपादिसिद्धेरिदङ्कारान्तरप्रयोगबलेनास्माभिः प्रागेवोपपादितत्वादिति॥

यत्पुनः, प्रकाशवच्चेत्यादिसूत्रचतुष्टयं प्रकाशतुल्यं ब्रह्म चिन्मात्रमेव, न तु चिद्धर्मकमपि। सर्वज्ञ इति व्यवहारस्तु, राहोः शिर इतिवद् विकल्पमात्रः। यदि ह्यात्मनि ज्ञानाख्यं धर्मान्तरं कल्प्येत तदा तद् व्यर्थं स्यादिति युक्तम्। तदपि मन्दम्। सर्वज्ञ इति व्यवहारस्येश्वरे ज्ञानधर्मकत्वस्य च, यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतिसिद्धत्वेन तद्विरोधस्य दुर्वारत्वात्। नच सा सोपाधिपरेति युक्तम्। परस्मिन्नुपाधिवैशिष्ट्याभावस्य साधितत्वादिति। यदपि वृद्धिह्राससूत्रे व्याख्यातम्। यद्यप्यम्बुवद्ग्रहणं नात्रास्ति, तथापि वृद्धिह्रासभाक्त्वम्, अन्तर्भावात्। प्रतिबिम्बरूपेणान्तःप्रवेशादेव सम्भवति। अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्जलबुद्ध्योरुभयोः सामञ्जस्याद् वृद्धिह्रासनियामकत्वरूपात् सादृश्याद् एवं प्रतिबिम्बितत्वं प्रतिपत्तव्यमित्यर्थ इति। तदपि तथा। सूत्रे वृद्धिह्रासभाक्त्वं प्रत्यन्तर्भावस्य सिद्धवद्धेतुत्वेन कथनाद् वृद्धिह्रासभाक्त्वेनान्तर्भावस्वरूपसाधनस्य सूत्रविरुद्धत्वात्। अम्बुवदग्रहणादित्यस्य प्रतिपक्षहेतोराभासीकरणं विना वृद्धिह्रासभाक्त्वस्य साध्यसमत्वेन तस्यान्तर्भावस्वरूपसाधने सामर्थ्याभावाच्च।

यदपि रूपरहितस्य बुद्ध्यादेः प्रतिबिम्बाधारत्वसमर्थनायाकाशे

पर्वतनीलिमादिप्रतिबिम्बस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वान्मठाकाशादौ शब्द-प्रतिबिम्बस्य स्मृतिसिद्धत्वाच्चेत्युक्तम् । तदपि तथा । आकाशनीलिमप्रतीतेराकाशस्वभावादेवोपपत्तौ पश्चाद् बाधाभावेन धियां प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वेन च तस्याः प्रमात्वसिद्धौ नीलिम्नि पर्वतप्रतिबिम्बत्वबुद्धेरभिमानमात्रत्वात् । प्रतिध्वनौ शब्दप्रतिबिम्बत्वस्य स्मृतावनुक्तत्वेन तस्यापि तथात्वात् । नच, छायाप्रत्याह्वयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिण इत्येकादशस्कन्धवाक्ये प्रतिध्वनेरसत्त्वस्योक्तत्वात् सादृश्यस्य चोपलभ्यमानत्वात् तस्य प्रतिबिम्बरूपत्वं कल्प्यत इति वाच्यम् । नटकल्पितपारावतादिरुतवन्मायिकशब्दान्तरत्वस्याप्युक्तहेतुभ्यां शक्यवचनत्वेन तत्स्वरूपानिश्चयात् । इदं यथा तथा, न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचनेति सर्वनिर्णयकारिकायां आवरणभङ्गे सम्यग् व्युत्पादितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते । अतोऽम्बुवद्ग्रहणस्याऽऽभासीकरणं चतुर्वक्त्रस्याऽप्यशक्यमिति सूत्रव्याख्यानमसमञ्जसमेव । एवमग्रेऽप्यस्ति । तथापि तद्दूषणस्यानावश्यकत्वादुपरम्यते ॥

रामानुजाचार्यास्तु, न स्थानतोऽपीत्यारभ्याऽतोऽनन्तेनेत्यन्तं षोडशसूत्रमेकमधिकरणमङ्गीकुर्वन्ति । उभयव्यपदेशादित्यारभ्य चतुःसूत्रमपरम् । तत्र प्रथमेऽधिकरणे पूर्वग्रन्थे जीवस्य वैराग्योत्पादनाय दोषान् दर्शयितुं जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिता, इदानीं ब्रह्मप्राप्तीच्छाजननाय प्राप्यस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वं कल्याणगुणत्वं च प्रतिपादयितुमारभत इति प्रतिज्ञाय देहसम्बन्धाज्जीवानां दोषसम्बन्धोऽतो देहसम्बन्धोऽपुरुषार्थः । स चाकर्मवश्यस्यापि परमात्मनोऽन्तर्यामितया सर्वचिदचिद्वस्तुषु विद्यमानत्वादस्त्येवेति प्राप्ते, आह, न स्थानतोऽपि परस्येति।पृथिव्यादिस्थानतोऽपि परस्य ब्रह्मणो नापुरुषार्थसम्बन्धः । कुतः । उभयलिङ्गं सर्वत्र हीति । यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु परं ब्रह्म उभयलिङ्गं निरस्तसमस्तदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणोपेतमभिधीयते । अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्यादि, 'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः । तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः सुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे, समस्तहेयरहितं विष्णवाख्यं परमं पदमि'त्यादि चेति

सूत्रं व्याख्यायैतमेवार्थमग्रिमसूत्रेणोहापोहपूर्वकं स्थापयन्ति। द्वितीये मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे मूर्त्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मणि रूपत्वमुपदिश्यते। अथात आदेश इत्यादिना मूर्त्तामूर्त्तरूपतया ब्रह्मणो या इयत्ता सा प्रतिषिध्यते। न ह्येतस्मादित्यनेन ब्रह्मणोऽन्यदुत्कृष्टं नास्तीत्युक्त्वा तदुपपादनाय, अथ नामधेयमित्यादिना नामनिर्वचनान्तेन प्राणशब्दनिर्दिष्टेभ्यश्चेतनेभ्योऽप्येष सत्यं, कदाचिदपि ज्ञानादिसङ्कोचाभावादित्युक्तम्। तथा प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इत्यादिश्रुतिष्वप्ययमर्थ उक्तः। तस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वप्रकार इदानीं चिन्त्यते ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्ध्यर्थः। किमस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वमहिकुण्डलन्यायेन ? उत प्रभाप्रभावतोरिवैकजातियोगेन ? उत जीवस्येव विशेषणविशेष्यतयाऽशांशिभावेनेति ?।

इह स्थाप्यमानं विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्य, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात्, तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र सूक्ष्माचिदचिद्विशिष्टाद् ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण उत्पत्तिरनन्यत्वेनोक्ता। किं युक्तम्। अहिकुण्डलवदिति। कुतः ? । उभयव्यपदेशात्। ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमिति तादात्म्यस्य हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति भेदस्य व्यपदेशाच्चाहिकुण्डलभावर्ज्जुभाववत् तस्यैव ब्रह्मणः संस्थानविशेषा एवाचिद्वस्तूनि। अग्रिमसूत्रे वाशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थाने भेदश्रुतयो ब्रह्मणोऽपरिणामित्ववादिन्यश्च बाधिता भवेयुरतो यथा प्रभा तदाश्रययोर्भिन्नयोरपि तेजस्त्वेन तादात्म्यमेवमचित्प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मरूपत्वमिति। पूर्ववद्वेत्यग्रिमसूत्रे वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः। एकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषयोगेऽपि ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्द्रव्यस्वरूपत्वादुक्तदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। अथ प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मणो ब्रह्मत्वजातियोगमात्रं विवक्षितं तदा अश्वत्ववद् ब्रह्मापीश्वरे चिदचिद्वस्तुनोश्चानुवर्त्तमानं सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोधः। अतः पूर्ववदेव, अंशो नानाव्यपदेशात्, प्रकाशादिवत्तु नैवं पर इति जीववत् पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वम्। विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाचिद्व्यवहारो मुख्यः। विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपभेदेन भेदव्यवहारोऽपि मुख्य इति ब्रह्मणो निर्दोषत्वं रक्षित-

म् । तदेवं प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुण्यात्मनोऽपृथक्-सिद्धविशेषणतया यथांशत्वं तथेह जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्मप्रत्यंशत्वम् । किञ्च । स एष महानज आत्मा अजरो नास्य जरयैतज्जीर्यत इत्यादिभिर्ब्रह्मणोऽचिद्धर्मप्रतिषेधादपि विशेषणविशेष्यत्वेनैवांशांशिभाव इत्यर्थः । अतः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टकारणभूतं ब्रह्म स्थूलचिदचिद्विशिष्टं वस्तु कार्यभूतं ब्रह्मेति कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततेत्यादि सर्वमुपपन्नम् । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन कल्याणगुणाकरत्वेन चोभयलिङ्गत्वमपि सिद्धमित्याहुः । तत्र प्रथमे द्वितीये च यदधिकरणारम्भप्रयोजनमुक्तं तत्र वयमुदासीनाः । ब्रह्मप्राप्तीच्छाजननाय ब्रह्मणो निर्दोषत्वसाधनाय चेदानीं ब्रह्मणो निर्दोषकल्याणगुणाकरत्वे निरूपणीये जिज्ञासासूत्रमारभ्य निरूपितस्य ब्रह्मस्वरूपनिरूपकग्रन्थस्य निष्प्रयोजनकत्वापत्तेः । तेनैव तथात्वसिद्धावेतदधिकरणद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । तेनासिद्धाविदानीमपि तद्विषयवाक्यैरेव निर्णयस्य कर्त्तव्यतया तत्सिद्धेः सुतरां दौर्घट्यादिति । यत् पुनर्द्वितीये कारणभूतस्य ब्रह्मणश्चिदचिद्विशिष्टत्वमुक्तम् । तच्चिन्त्यम् । आदिसृष्टिप्राक्काले वैशिष्ट्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तत्र सत्तत्सत्याक्षरादिपदैः कारणस्य निर्देशात् तेषां च, ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यादिस्मृतिश्रुतिभिः केवलब्रह्मवाचकत्वावगमात् । सुबालोपनिषद्यपि पृथिव्यादीनां स्वस्वकारणे लयोक्त्यनन्तरं, तमः परे देव एकीभवतीति शब्दान्तरेण तमसो मूलकारणभूतपराभेदस्यैव बोधनात् । लिङ् श्लेषणे, श्लिष आलिङ्गने, इति धात्वर्थविचारे लयस्याविभागरूपत्वेन सिद्ध्या तद्विलक्षणस्यैकीभावस्य भेदाभावरूपेणैव सिद्धेर्वैपरीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । कारणप्रायपाठेन कारणतयैव परस्यापि देवस्य सिद्धेरिति । इदं यथा तथा समन्वयसूत्रे प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधसूत्रे तदनन्यत्वादिसूत्रे च व्युत्पादितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते ॥

एतन्मतचौरः शैवोऽप्येतेनैव दत्तोत्तरः प्रहस्तेऽपास्तश्च ॥

माध्वास्तु, न स्थानतोऽपीत्यादिविंशतिसूत्र्यां त्रिसूत्र आद्ये अधिकरणे स्थानादिभेदकृतया भेदप्रतीतेः स्वरूपाभेदाबाधकत्वादेक एव सर्वत्र परमेश्वर इति, अरूपवदेवेति द्वितीये चतुःसूत्रे, अ-

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स० १ ०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि ७ ७ ०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३ ०
भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमप-
राक्रमसहितः खण्डे २ २ ०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० १० ०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिर्विरचिता खण्डे २ २ ०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३ ३ ०
श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम ।
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-
व्याख्या समेतम खण्डानि १० १० ०
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा–तत्त्वत्रयचुलुक-
संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः । १ ०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

